

ALFRĒDA ROZENBERGA ŠTĀBA DARBĪBA NACISTU OKUPĒTĀJĀ LATVIJĀ 1941.–1944. GADĀ: DIGITALIZĒTO VĒSTURES AVOTU GAISMĀ*

Jana Dreimane

Dr. philol., Latvijas Nacionālā bibliotēka, vadošā pētniece.

Zinātniskās intereses: cenzūra, bibliotēkas, lasīšana Latvijā okupāciju gados (1940–1990).

Pētījumā analizēta nacionālsociālistiskās partijas ideoloģiskajam vadītājam Alfrēdam Rozenbergam padotā Rozenberga štāba (*Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg*, ERR) darbība Latvijā nacistiskās okupācijas laikā 1941.–1944. gadā. 1940. gada jūlijā Parīzē dibinātās organizācijas mērķis bija apzināt un pārņemt nacistu politisko un ideoloģisko “pretinieku” (ebreju, komunistu, brīvmūrnieku, vācu politisko emigrantu u.c.) bibliotēkas, arhīvus, mākslas priekšmetus nacistu pētnieciskajam, izglītojošajam darbam, kā arī propagandai. Faktiski ERR funkcijas bija plašākas: tas noteica, reģistrēja kartotēkās arī citas svarīgas kultūras vērtības nacistu okupētajās teritorijās un organizēja to pārvietošanu uz Vāciju. Turklāt tas vadīja nacisma ideoloģijai nevēlamās literatūras, kā arī mākslas darbu izņemšanu no apgrozības un iznīcināšanu. Izmantojot divas lielākās Rozenberga štāba dokumentu kolekcijas, kas glabājas Ukrainas valsts augstāko varas iestāžu un valdības arhīvā un Vācijas Federālajā arhīvā un ir attālināti pieejamas ikvienam pētniekam bez ierobežojumiem, izvērtēta Rozenberga štāba loma kultūras procesos nacistu okupētajā Latvijā.

Atslēgas vārdi: nacistiskā okupācija, Rozenberga štābs, kultūras vērtību pārvietošana, cenzūra, Latvijas bibliotēkas, arhīvi.

---

* Raksts sagatavots Valsts pētījumu programmas “Latvijas mantojums un nākotnes izaicinājumi valsts ilgtspējai” projekta “Dokumentārā mantojuma izpētes nozīme, veidojot sinerģijas starp pētniecību un sabiedrību” (Nr. VPP-IZM-2018/1-0022) ietvaros.

IEVADS

Pēdējās desmitgadēs līdzās strauji augošajām digitālajām bibliotēkām veidojas plaši ciparoto un tiešsaistē pieejamo arhīvu masīvi, kas sniedz jaunas mazapgūto vēstures tematu izpētes perspektīvas. Viens no šādiem tematiem Latvijas kultūras vēstures historiogrāfijā ir bibliotēku, muzeju, arhīvu pārveidojumi nacistiskās okupācijas laikā (1941–1944). Galvenā kultūras mantojuma pārraudzības institūcija nacistu okupētajās teritorijās, kurai bija lēmējtiesības par iespieddarbu, arhīvu materiālu un mākslas darbu saglabāšanu, pārvietošanu, iznīcināšanu, bija Rozenberga štābs (*Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg*, turpmāk – ERR), padots nacionālsociālistiskās partijas ideoloģiskajam vadītājam Alfrēdam Rozenbergam (1893–1946). Diemžēl ERR dokumentu kolekcijas pēc Otrā pasaules kara izkaisītas vismaz desmit valstu arhīvos, daļa materiālu nav saglabājusies.¹ 20. gadsimta 90. gados Ebreju materiālo prasību konference (*Conference on Jewish Material Claims Against Germany*) pievērsa uzmanību ebreju kultūras vērtību restitūcijai un, rosinot bibliotēku un muzeju vērtību izcelsmes pētījumus, finansēja divu lielāko ERR dokumentu krājumu (Ukrainas valsts augstāko varas iestāžu un valdības arhīvā² un Vācijas Federālajā arhīvā³), kā arī citu, mazāka apjoma kolekciju digitalizāciju.⁴ Tiešsaistē vispārpieejamie dokumentu krājumi veicinājuši ERR darbībai veltītu akadēmisku pētījumu un populāru darbu pieaugumu.⁵ Šajā rakstā aplūkotas tikai tās zinātniskās publikācijas, kurās atrodama informācija par štāba aktivitātēm nacistu iekarotajā PSRS teritorijā, jo 1940. gada augustā Latvija tika inkorporēta PSRS sastāvā.

Ievērojams ir vēsturnieces Anjas Heisas (*Anja Heuß*) salīdzinošais pētījums par nacistu organizēto kultūras priekšmetu lau-pīšanu Francijā un Padomju Savienībā “Kunst- und Kulturgut-raub. Eine vergleichende Studie zur Besatzungspolitik der Nationalsozialisten in Frankreich und der Sowjetunion”.⁶ Apjomīgais darbs, kas izstrādāts kā disertācija doktora grāda iegūšanai, ietver sistematizētu pārskatu par vairāku vadošo nacistu un

nacistisko organizāciju lomu okupēto teritoriju kultūras priekšmetu, sevišķi mākslas darbu, laupīšanā. Galvenā uzmanība tomēr veltīta Rozenberga štābam, kas ar nacistiskās Vācijas kanclera un partijas vadītāja Ādolfa Hitlera (1889–1945) atbalstu centās aizvien paplašināt savas pilnvaras. Tieši Rozenberga štāba darbībai okupētajās teritorijās, tajā skaitā Padomju Savienībā, veltīta provenienču (kultūras priekšmetu izcelsmes) pētnieka Hansa Kristiāna Lēra (*Hanns Christian Löhr*) jaunākā monogrāfija “Kunst als Waffe. Der Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg. Ideologie und Kunstraub im “Dritten Reich”” (2018).⁷ Viņa uzmanības centrā, tāpat kā Heisai, ir štāba organizētā mākslas darbu laupīšana, tomēr nav aizmirsts arī par citu kultūras vērtību (iespieddarbu, arhivāliju) pārņemšanu. Savukārt Gīsenes Justusa Lībiga Universitātes (Vācija) pētnieks Nazārijs Guculs (*Nazarii Gutsul*) savā disertācijā “Der Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg und seine Tätigkeit in der Ukraine (1941–1944)” sniedz vispusīgu pārskatu par štāba izveidošanos, struktūru, galvenajiem uzdevumiem un detalizēti analizē tā darbību Ukrainā.⁸ Disertācija pelna ievērību tālab, ka tajā sniegta informācija arī par Rozenberga īpašajiem nozaru štābiem, kuru pārstāvjiem bija noteicošā loma atsevišķu kolekciju novērtēšanā.

Publikāciju par viena īpašā – “zinātnes” – štāba aktivitātēm Ukrainas institūcijās sagatavojusi Ukrainas vēsturniece Natālija Kaševarova.⁹ Viņa noteikusi un analizējusi “zinātnes” štāba galvenos darba virzienus: 1) zinātnes, kultūras un izglītības iestāžu uzskaiti un revīziju, lai noteiktu to zinātniskos sasniegumus un materiālo stāvokli; 2) Vācijai nepieciešamo resursu apzināšanu, reģistrāciju, konfiscēšanu un izvešanu uz Vāciju; 3) Ukrainas zinātnisko institūciju ideoloģisko vadību.¹⁰ Pirmos divus darba virzienus apstiprina Rozenberga štāba veidotās zinātnes un kultūras institūciju kartotēkas faksimilizdevums “Kartoteka “Z” Operativnogo shtaba “Reikhsliaiter Rozenberg”. Tsennosti kul'tury na okkupirovannykh territoriakh Rossii, Ukrainy i Belorussii 1941–1942 gg.”, kas publicēts Krievijā 1998. gadā.¹¹ Tas ietver ERR kartotēkas daļu, kas vēsta par Krievijas, Ukrainas un

Baltkrievijas institūcijām. Publicētās kartītes ļauj spriest par to, kāda informācija štābam bija būtiska, jo kartīšu formulāri bija iespiesti un aizpildāmi saskaņā ar vienotu instrukciju.¹² Uzskaites kartītes vismaz divos eksemplāros (viens palika reģionālajā grupā, otrs bija sūtāms štāba vadībai uz Berlīni) bija veidojamas katram novērtētajam zinātnes, kultūras objektam.¹³ Kartītē fiksēta objekta atrašanās vieta, darbības nozare, vispārējā situācija un Vācijas institūcijām noderīgo resursu apjoms, stāvoklis un štāba darbinieku veikums. Kartītē bija paredzēta vieta arī informācijai par resursu saiņošanu un pārvietošanu, taču šī sadaļa grāmatā publicētajās kartītēs nav aizpildīta. Faksimilizdevuma veidotāji pieļauj, ka dati par resursu saiņošanu un nosūtīšanu bija ierakstāmi reģionālajām ERR struktūrvienībām, tātad publicētā kartotēkas daļa ar tukšajām ailēm bijusi štāba vadības rīcībā.¹⁴

Grāmatas veidotāji gatavoja publicēšanai arī trim Baltijas valstīm veltīto kartotēkas daļu, kurā būtu rodama informācija par Latviju,¹⁵ diemžēl nenoskaidrotu iemeslu dēļ darbs nav iznācis. Ņemot vērā to, ka ERR dokumentu par Latviju saglabājis pavisam maz – nedz Vācijas Federālajā arhīvā, nedz Ukrainas valsts augstāko varas iestāžu un valdības arhīvā – nav nevienas apjomīgas dokumentu mapes, kurā būtu atrodami dati par vietējiem štāba darbiniekiem vai pārskati par štāba darbību ilgākā laika periodā (materiāli par Latviju ir fragmentāri, izkaisīti daudzās atsevišķās lietās), šāda publikācija būtu bijis vērtīgs štāba darbības izpētes avots.

Tomēr vislielāko ieguldījumu ERR pētniecībā sniegusi ASV vēsturniece Patrīcija Kenedija Grimsteda (*Patricia Kennedy Grimsted*). Viņa sastādījusi ne tikai pasaulē izkaisīto ERR dokumentu kolekciju ceļvedi,¹⁶ bet izstrādājusi ap 20 rakstu par dažādiem štāba darbības aspektiem, galvenokārt – arhīvu, bibliotēku un mākslas priekšmetu pārvietošanu. To vidū izceļams pētījums “Roads to Ratibor: Library and Archival Plunder by the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg”, kas sniedz ieskatu ERR konfiscēto iespieddarbu un arhīvu materiālu apjomā un daudzveidībā.¹⁷ Tā marksisma, boļševisma un Austrumeiropas literatūras

bibliotēkā (*Ostbücherei*), kas, sākot ar 1943. gada vasaru, tika pārvesta no Berlīnes uz Ratiboru (arī Raciboža, mūsdienās – Polijas teritorijā), bija apmēram divi miljoni sējumu, neieskaitot bibliotēkā iekļaujamos Rietumeiropas krājumus. Šo grāmatu skaitā – arī latviešu grāmatu fonds ar aptuveni 4000 nosaukumiem latviešu valodā. Līdztekus bibliotēkām Ratiborā tika koncentrēti arhīvu materiāli, momentuzņēmumi, audioieraksti, filmas u.c.¹⁸ Taču 1945. gada janvārī–februārī, kad Ratiborai bija pietuvojusies Sarkanā armija, ERR bija spiests steigā doties projām, lielāko daļu krājuma atstājot likteņa varā. To pārņēma Sarkanā armija, materiāli tika sadalīti un nosūtīti uz Minsku, Kijevu, Maskavu. Atsevišķas pārņemtā “kara laupījuma” daļas padomju arhīvistu vēlāk atzina par nevērtīgām un nododamām makulatūrā. Grimsteda spilgti parāda, kā kara uzvarētāji, pie kuriem pieskaitāma arī Padomju Savienība, turpināja kara zaudētāju (nacistu) sāktu institūciju un privātpersonu kolekciju sadalīšanu un pārvietošanu.¹⁹ Diemžēl daudzu kultūras vērtību tālākie likteņi paliks nezināmi, kamēr Krievijā arhīvos glabātā informācija par kara trofejām būs slepena.²⁰

Nozīmīgu informāciju par ERR izvesto kultūrvērtību atdošanu Padomju Savienībai ietver pirms teju 20 gadiem Grimstedas sastādītais ASV Nacionālā arhīva dokumentu krājums “U.S. Restitution of Nazi-Looted Cultural Treasures to the USSR, 1945–1959”.²¹ Grimsteda komentējusi katru krājumā iekļauto materiālu grupu, ieskaitot dokumentus par Latvijas un Ukrainas arhīvu atdošanu Padomju Savienībai 1945. gada oktobrī, kā arī tā saukto “Baltijas izņēmumu” – noteiktu kultūras vērtību neatdošanu Baltijas valstīm vai nu tādēļ, ka to īpašnieki bija izceļojuši no Baltijas,²² vai gājuši bojā holokaustā un kultūras priekšmetu izcelsmes zemē nebija to tiesību pārņēmēju.²³ Jāuzsver – krājumā iekļautos “dokumentus par ASV armijas pārvaldībā nonākušajām un padomju armijai nodotajām Latvijas un Ukrainas kultūras vērtībām”, kas sastādīti 1945. gadā, latviski tulkojis, komentējis un publicējis mākslas vēsturnieks Jānis Kalnačs.²⁴

Lai arī nacistiskās okupācijas gados Rīgā – okupēto austrumu teritoriju administratīvajā centrā – darbojās pat divas ERR struktūrvienības, kā jau minēts iepriekš, ERR dokumentu krājumos materiālu par Latviju ir samērā maz. Un tomēr – tie ļauj noteikt galvenos štāba darba virzienus un principus Latvijā. Šī nelielā pētījuma mērķis – noskaidrot un izvērtēt ERR lomu Latvijas kultūras nozares pārveidojumos nacistiskās okupācijas laikā, izmantojot lielākoties štāba digitalizētās dokumentu kolekcijas, kā arī publikācijas, kurās rodama informācija par Rīgā izvietoto struktūrvienību darbību.

Kā vācu, tā krievu valodā fragmentāri publicēts viens no interesantākajiem avotiem par ERR darbības sākumu Latvijā, Igaunijā un Krievijā – vēsturnieka, ģeneologa, ERR darbinieka Georga fon Kruzenstjerna (*Georg von Krusenstjern*, 1899–1989) pārskats par darbu un sadzīvi 1941. gada septembrī – 1942. gadā.²⁵ Fon Kruzenstjerna dokumentu mape par darbību Rozenberga štābā mūsdienu pētniekiem pieejama pilnībā Igaunijas Nacionālā arhīva (*Rahvusarhiiv*, turpmāk – RA) tīmekļa vietnē, fon Kruzenstjerna ģimenes digitalizētajā arhīvā.²⁶ Fon Kruzenstjerna materiālos galvenā uzmanība pievērsta kultūras pieminekļu stāvoklim Igaunijā, tomēr vairākās lapās sīki aprakstīti viņa pirmie iespaidi nacistu okupētajā Latvijā, sevišķi Rīgā.

Līdz šim nav plašu, izsmelšu akadēmisku publikāciju par ERR darbu Austrumzemes (Ostlandes) reihskomisariātā.²⁷ Atsevišķi jautājumi apskatīti vēsturnieces Rasas Pārpuces pētījumā par Baltijas kultūras mantojuma pārvaldi vācbaltiešu centrā Pozenē Otrā pasaules kara laikā.²⁸ Arī Kārlis Kangeris rakstā “Baigā gada izpēte vācu okupācijas laikā: vēsture starp zinātni un propagandu”, aplūkojot dažādas nacistu institūcijas, kuras bija ieinteresētas padomju varas iestāžu dokumentācijas apzināšanā, vākšanā un izvērtēšanā, nedaudz raksturojis ERR darbību šajā jomā.²⁹ Dokumentu vākšanā, uzsver Kangeris, daudz efektīvāka stratēģija bija speciālajai Kinsberga komandai (*Sonderkommando Künsberg*), kuras primārais uzdevums – ārlietu ministriju, sūtniecību un konsulātu dokumentu iegūšana.³⁰ Atšķirībā

no Rozenberga štāba, kas darbu Latvijā uzsāka vienlaikus ar nacistisko civilpārvaldi, Kinsberga komanda virzījās uz priekšu līdz ar armijas vienībām un tādējādi varēja pārņemt vērtīgus materiālus tūlīt pēc okupācijas.³¹ Kangeris arī norāda, ka 1943. gadā Kinsberga komanda tika likvidēta un tās savāktās grāmatas nodotas Rozenberga štābam.

Kaspars Zellis rakstā “Latvijas vēsturiskuma izpratnes rekonstrukcija nacionālsociālistiskās Vācijas okupācijas laikā” neapdaudz ieskicējis štāba vadošo lomu “kaitīgās” literatūras iznīcināšanā.³² Viņš norāda, ka latviešu pašpārvaldei bija jānodrošina nevēlamās literatūras izņemšana no bibliotēkām un citām institūcijām saskaņā ar nevēlamās literatūras sarakstiem, savukārt štābam bija galvenā cenzora loma – tas šķīroja latviešu pašpārvaldes apkopotu grāmatu masīvu.³³

ROZENBERGA ŠTĀBA NODIBINĀŠANA

Tallinā dzimušais Baltijas vācietis Alfrēds Rozenbergs (*Alfred Rosenberg*, 1893–1946) bija nacionālsociālistiskās partijas (NSDAP) vecbiedrs (kopš 1922. gada).³⁴ Uzticība partijai tās grūtajos laikos, darbība laikrakstā “*Völkischer Beobachter*” un nacistiskās ideoloģijas pamatojuma mēģinājums grāmatā “20. gadsimta mīts” (*Mythus des 20. Jahrhunderts*, pirmizdevums 1930. gadā) nodrošināja viņam reihisleitera statusu un NSDAP Ārpolitiskās pārvaldes vadītāja amatu kopš 1933. gada. Turklāt 1934. gada janvārī Hitlers uzticēja viņam partijas intelektuālās un ideoloģiskās apmācības un audzināšanas pārraudzību (*Beauftragter des Führers für die Überwachung der gesamten geistigen und weltanschaulichen Schulung und Erziehung der NSDAP*). Šim nolūkam viņam tika atļauta vēl vienas partijas organizācijas – tā sauktās Rozenberga pārvaldes (*Amt Rosenberg*) – veidošana un vadība. Tai bija jānodrošina dažādu kultūras un zinātnes nozaru (teātra māksla, mūzika, literatūra, aizvēsture, reliģija u.c.) atbilstība nacisma ideoloģijai, jāveicina jauna, nacionālsociālistiska cilvēka izaugsme.³⁵ Rozenberga

pārvaldes funkciju skaitā bija cenzūra – “pareizās” ideoloģijas piesātinātu iespieddarbu aprites veicināšana, kā arī ebreju, emigrantu un citu nacismam nevēlamu autoru sacerējumu cirkulācijas ierobežošana.³⁶ Rozenberga pārvaldē ietilpstošās Vācu rakstniecības veicināšanas iestādes (*Reichsstelle zur Förderung des deutschen Schrifttums*) uzdevumā, ko vadīja Hanss Hagemeyers (*Hans Hagemeyer*, 1899–1993), simtiem recenzentu izvērtēja grāmatniecības produkciju, lai noteiktu “vērtīgos” darbus visās nozarēs.³⁷ Tika sastādīti ieteicamās literatūras saraksti, kas bija izmantojami nacistiskās ideoloģijas propagandā, sevišķi izstāžu veidošanā, kur līdzās iespieddarbiem bija eksponējami arī rokraksti, mākslas priekšmeti, gleznas, kartes u.c.³⁸ Turklāt Vācu rakstniecības veicināšanas iestāde rūpējās par ideoloģiskās literatūras iznākšanu NSDAP centrālajā izdevniecībā Berlīnē. No Vācijas sabiedrības ziedojumiem un ideoloģiskās literatūras jaunizdevumiem tika komplektēts tūkstošiem bibliotēku vācu karavīriem frontē. Pārvalde veica arī pirmsiespiedumu cenzūru – izvērtēja manuskriptus, lai noteiktu, vai darbs virzāms publicēšanai vai noraidāms.³⁹ Tika sastādīti un izdoti arī nevēlamās literatūras (piemēram, ebreju autoru) saraksti, pēc pieprasījuma – sniegtas atsauksmes par dažādu iespieddarbu saturu.⁴⁰

1937. gadā Rozenbergs izstrādāja NSDAP “Augstākās skolas” koncepciju nacionālsociālistiskā pasaules uzskata stiprināšanai, vienotai mācīblīdzekļu izstrādei un partijas lektoru apmācībai.⁴¹ Partijas skolā tika iepļānota liela centrālā zinātniskā bibliotēka, kurā tiku apkopota visa svarīgākā pagātnes un mūsdienu literatūra – mācībspēku ideoloģiskās darbības pamats. Tajā pašā gadā Hitlers pieņēma lēmumu par Augstākās skolas projektēšanu un būvniecību Kīmezera krastā (*Chiemsee*, Bavārija).⁴² Lai arī tās celtniecība tika atlikta uz vairākiem gadiem, jau 1939. gadā sākās centrālās bibliotēkas (*Zentralbibliothek der Hohen Schule*) un partijas skolas pirmās filiāles – Ebreju jautājumu pētniecības institūta Frankfurtē pie Mainas (*Institut zur Erforschung der Judenfrage, Frankfurt am Main*) praktiska veidošana: izraudzītas telpas, pieņemti darbā vadītāji, izstrādāti darbības virzieni.⁴³

Augstākās skolas centrālajai bibliotēkai bija jāklūst par pirmo zinātnisko bibliotēku ar nacisma ideoloģijā balstītu zinātņu klasifikāciju.⁴⁴ Sākumā Augstākās skolas bibliotēkas krājumu veidoja pirkumi, dāvinājumi un Vācijā atsavināti krājumi, taču pēc vērmahta veiksmīgajām ofensīvām Eiropā Rozenbergam kļuva pieejamas okupēto valstu ebreju, brīvmūrnieku, marksistu un citu nacisma “pretinieku” kultūras vērtību krātuves. Lai apzinātu un pārņemtu nacistiskās partijas politiskajam, ideoloģiskajam un pētnieciskajam darbam nepieciešamos resursus, pēc Rozenberga iniciatīvas 1940. gada 17. jūlijā Parīzē tika nodibināts reihsleiters Rozenberga štābs.⁴⁵ Par tā pirmo vadītāju tika izraudzīts NSDAP Ārpolitiskās pārvaldes nodaļas vadītājs Georgs Eberts (*Georg Ebert*, 1898–?), bet kopš 1941. gada aprīļa viņa darbu turpināja Rozenberga pārvaldes darbinieks Gerhards Utikāls (*Gerhard Utikal*, 1912–1982).

Rozenbergs vēlējās iegūt privilēģētu stāvokli reiha ideoloģisko un politisko “pretinieku” arhīvu, bibliotēku un cita veida kolekciju pārņemšanā.⁴⁶ Tomēr šajā jomā viņam bija vairāki sīvi konkurenti: vispirms Hitlers, kurš plānoja savas jaunības pilsētā Lincā atvērt izcilu mākslas galeriju un tālab dažādiem līdzekļiem kolekcionēja ievērojamus mākslas darbus, ārlietu ministrs Joahims fon Ribentrops (*Joachim von Ribbentrop*, 1893–1946), kura uzdevumā Vācijas sūtnis Oto Abecs (*Otto Abetz*, 1903–1958) apzināja un pārņēma diplomātijas dokumentus no ebreju un brīvmūrnieku kolekcijām. Kad Ribentropam piekļuve Francijas kultūras mantojumam tika ierobežota,⁴⁷ ārlietu resora interesēs darbu turpināja brīvkungs Eberhards fon Kinsbergs (*Eberhard Freiherr von Künsberg*, 1909–1945?).⁴⁸ Apjaušot lielo konkurenci kultūras vērtību ieguvē, viņš panāca savas speciālās komandas iekļaušanu Ieroču-SS sastāvā (*SS-Sonderkommando von Künsberg*). Padota SS galvenajai pārvaldei, tā ieguva nepieciešamo mobilitāti un operativitāti pretstatā Rozenberga štāba birokrātiskajai smagnējībai.⁴⁹ Par okupēto tautu dokumentāro mantojumu interesējās arī Valsts slepenpolicija (Gestapo), kurai “pretinieku” apkarošanas un izpētes nolūkos bija tiesības pār-

ņemt to arhīvus un bibliotēkas. 1939. gadā izveidotajā Valsts galvenajā drošības pārvaldē (*Reichssicherheitshauptamt*), kas apvienoja Drošības policiju un Drošības dienestu, tika veidots apjomīgs “pretiniekiem” atsavinātu dokumentu un grāmatu krājums.⁵⁰ Rozenberga štāba spēcīgāko konkurentu skaitā bija reihsmaršals Hermanis Gērings (*Hermann Göring*, 1893–1946), kuru gan vadīja nevis resoriskas intereses, bet izcilu mākslas darbu un greznumlietu kolekcionēšanas kāre.⁵¹ Tomēr, lielā mērā pateicoties Gērīngam, Rozenbergs varēja Francijas kultūras vērtības nogādāt Vācijā – Gērings, būdams Vācijas gaisa spēku komandieris, izgādāja nepieciešamo transportu, kamēr Rozenberga štābam tāda nebija. Svētku uzrunā 1944. gada 16. decembrī Ratiborā Utikāls saviem padotajiem atgādināja, ka “reihsmaršala sargājošā roka [...] ļāva pārvarēt sākuma grūtības un turpināt darbu pareizi”.⁵² Par okupēto zemju kultūras vērtību iegūšanu sacentās arī citas vācu organizācijas, piemēram, vērmahts, kas bija ieinteresēts okupētajās teritorijās rodamās militārās literatūras un arhīvu iegūšanā. Tādēļ ERR nācās noslēgt vienošanos ar vērmahtu par pārņemto informācijas resursu sadali.⁵³

Nacistiskās pārvaldes polikrātija bija vērojama arī okupētajā Latvijā. Polikrātija un funkciju pārklāšanās bija viens no iemesliem, kādēļ daļa kultūras vērtību kara laikā tika sadalītas tik daudz un dažādām vācu iestādēm, ka to tālākie ceļi un pašreizējā glabāšanas vieta grūti nosakāma.

ROZENBERGA NOSTĀDNES PAR KULTŪRAS MANTOJUMU BALTIJĀ

Rozenbergs neuzticējās Baltijas tautām. 1941. gada 12. septembrī, būdams Okupēto austrumu apgabalu ministrs (kopš 1941. gada 17. jūlija), viņš savā dienasgrāmatā puda bažas attiecībā uz Baltijas tautu neatkarības centieniem: “Šodien igauņi, latvieši un citi ir pateicīgi, gan pēc kāda laika viņi atkal pieprasis “savu valstiskumu”, itin kā Vācija pastāvētu tikai tālab, lai [...]”

riskētu ar savu ādu viņu lielmanīgo iegribu dēļ.”⁵⁴ Rozenbergam bija skaidrs, ka par patstāvību “attiecībā uz Baltijas valstīm vairs nevar būt ne runas. Vienkāršā tauta to visur instinktīvi jūt, taču pils. inteligence vēl cieš no lielummānijas.”⁵⁵ Nacistu rasu skalā latvieši bija pat mazvērtīgāki par igauņiem un lietuviešiem, uz angļu kultūru orientēto latviešu inteligenci bija paredzēts izsūtīt,⁵⁶ tomēr praksē nacistu attieksme pret Baltijas kultūras mantojumu bija vienota: lai saglabātu vietējo iedzīvotāju lojalitāti režīmam, tā masveida izvešana sākotnēji netika plānota.⁵⁷ Tikai 1944. gada vasarā tuvojošās Austrumu frontes dēļ tika uzsākta Baltijas tautu kultūras vērtību nogādāšana uz “drošākiem” Vācijas reģioniem. Šī tolerance gan neattiecās uz nacistu ideoloģisko “pretinieku” kultūras mantojumu – lai viņus pilnīgi uzvarētu, Rozenberga štāba vadības izpratnē bija svarīgi izpētīt viņu garīgo un politisko ietekmi un, ciktāl vien iespējams, likvidēt to.⁵⁸ Tādēļ štābam bija gandrīz neierobežotas lēmējtiesības par ideoloģisko “pretinieku” kultūras vērtībām: ko saglabāt vai iznīcināt, piesavināties un pārvietot.

Nacistu ideoloģisko “pretinieku” kategorijas atspoguļo nacistu rīkojumi par nevēlamās literatūras izņemšanu no apgrozības, kā arī publicētie nevēlamās literatūras saraksti.⁵⁹ Galvenie “pretinieki” bija: ebreji, boļševiki (nacistu ideologu skatījumā starp šiem ienaidniekiem bija liekama vienādības zīme), brīvmūrnieki, vācu emigranti – pretnacistisku uzskatu paudēji. Pretnacistiskā literatūra un māksla, kā arī pret Vāciju un vāciešiem vērstie darbi bija gandrīz pilnīgi iznīcināmi. No apgrozības bija izņemami kopš 1933. gada izdotie angļu, franču, amerikāņu autoru darbi (ieskaitot to tulkojumus), taču to pārvietošana netika prasīta, tātad, visticamāk, tie palika neskarti.⁶⁰ Bez šīm bija arī citas nevēlamās literatūras kategorijas (teozofiskie sacerējumi, erotiskā literatūra u.c.), taču nav dokumentālu liecību par Rozenberga štāba darbu ar tām.

ROZENBERGA ŠTĀBA DARBĪBAS SĀKUMS
LATVIJĀ

Rozenberga štāba pirmie darbinieki ieradās Rīgā civilās pārvaldes laikā 1941. gada septembrī. Šeit tika izveidota Austrumzemes galvenā darba grupa (*Hauptarbeitsgruppe Ostland*, turpmāk – HAGO), kuras pārziņā bija Austrumzemes un okupētās Krievijas daļas kultūras mantojums. Savukārt tai padotā Latvijas darba grupa (*Arbeitsgruppe Lettland*, turpmāk – AGL) kontrolēja vietējo kultūras telpu. Tā kā Rīgā bija liels nacistisko iestāžu skaits, abu grupu biroja telpas bija jāmeklē padomju amatpersonu vai ebreju atstātajos dzīvokļos.⁶¹ Štābam laimējās, jo pietiekami plaši, gaiši un turklāt brīvi izrādījās dzīvokļi jūgendstila kvartālā Kronvalda gatvē 6a (vēlāk pārdēvēta par Vilhelma Purviša ielu; mūsdienās – Ausekļa iela). Sākumā štābam izdevās iegūt vien divus lepnā nama dzīvokļus, taču 1942. gadā tas aizņēma jau trešdaļu ēkas, pagrabu un iekšpagalmu, pagrabtelpas blakus namā V. Purviša ielā 4.⁶² Vēlāk štābam tika atvēlēts arī dzīvoklis un pagrabs netālajā Vilandes ielā 11.⁶³ Turklāt darba grupu rīcībā bija vairāki spēkrati (oficiāli Vācijas bruņoto spēku īpašums), apsildāma garāža un darbnīca. Štāba inventārs un sadzīves priekšmeti, piemēram, galdi, krēsli, skapji, gultas, ēdamtrauki u.c., tika sakomplektēti ebrejiem atņemto mēbeļu noliktavās un dzīvokļos.⁶⁴

Štāba vadībā bija t.s. valstsvācieši⁶⁵ – nacistiskās partijas biedri, liela daļa – citu Rozenberga iestāžu bijušie vai esošie darbinieki. Štābam bija vērmahta palīgdienesta (*Wehrmachtsgefolge*) statuss, tādēļ personāls bija labi apgādāts: līdztekus pieklājīgam atalgojumam tas saņēma vasaras un ziemas apģērbu komplektus un cita veida materiālu atbalstu. Valstsvāciešiem pienācās arī piemaksa par darbu ārzemēs un honorāri par publikācijām vai tulkojumiem. Galveno darba grupu personālstruktūra bija līdzīga: 6–8 politiskie darbinieki, turklāt – atsevišķu nozaru speciālisti, tulkotāji, mašīnrakstītāji, kurjeri, autovadītāji, kā arī saimnieciskais personāls, kuram bija jārūpējas par vācu speciālistu ēdināšanu, telpu tīrību un kārtību.⁶⁶

1941. gada rudenī abās štāba struktūrvienībās bija 23 darbinieki,⁶⁷ taču pakāpeniski viņu skaits auga. 1943. gada martā Rozenberga štāba līdzstrādnieku skaits Rīgā svārstījās no 40 līdz 70, tiem pieskaitāms ap pussimts vietējo darbinieku, kuriem bija uzticēti vienkāršākie darbi.⁶⁸ Viņu vidū bija arī ebreji.

Viens no štāba svarīgākajiem uzdevumiem bija boļševisma pētniecībai noderīgo grāmatu, žurnālu, laikrakstu, karšu un cita veida materiāla apzināšana, apstrāde un izmantošana propagandai, tādēļ vismaz daļai personāla bija nepieciešamas labas krievu valodas zināšanas. Vietējās izcelsmes informācijas apstrādei bija vēlamas arī latviešu valodas zināšanas. Tomēr ERR struktūrvienību vadībā un vidējā līmenī tikai četri darbinieki pārvaldīja krievu valodu, to skaitā divi bija latviešu valodas pratēji.⁶⁹ Zemākā līmeņa personālā, kas veica iespieddarbu katalogizēšanu, bija arī krievi, latvieši, tautas vācieši, tomēr tā precīzs sastāvs nav zināms.⁷⁰ Pagaidām vienīgais zināmais latviešu izcelsmes eksperts, ko pieaicināja ERR, bija numismāts un bukinists Eižens Dzelzkalējs (1907–1987) – 1943. gada rudenī viņu iesaistīja kādreizējā Mogiļevas valsts arhīva pārņemšanā.⁷¹ 1944. gada vasarā viņš palika Rīgā kā ERR un vācu civilpārvaldes uzticības persona,⁷² kuras uzdevums bija pārraudzīt kultūras iestāžu krājumu pārvietošanu.

Lai arī štāba augstākais vadītājs Rozenbergs vienlaikus bija Okupēto austrumu apgabalu ministrs, kura padotībā bija arī Austrumzemes reihskomisariāts – civilās pārvaldes augstākā struktūrvienība Latvijā, štābam Rīgā nebija viegli panākt to atbalstu kultūras vērtību pārņemšanai (pirmajās dienās tam nebija tiesību nedz konfiscēt, nedz pārvietot kultūras vērtības). Šim nolūkam Rīgā vairākas nedēļas uzturējās ERR vadītājs Utikāls.⁷³ Pēc viņa atgriešanās Berlīnē HAGO ziņoja, ka nodibināti vislabākie sakari ar reihskomisariātu un korekti – ar Drošības dienestu.⁷⁴ Praksē attiecības izrādījās sarežģītākas, jo štābam nereti bija jārēķinās ar atšķirīgu civilās pārvaldes nostāju.

ROZENBERGA ŠTĀBA PAMATFUNKCIJAS LATVIJĀ

Rozenberga štābs Latvijā darbojās vairākos virzienos:

1) noskaidroja un dokumentēja arhīvu, bibliotēku, muzeju, kultūras un arhitektūras pieminekļu stāvokli, reģistrēja savās kartotēkās nozīmīgākās vērtības;

2) apzināja, apkopoja, šķiroja nacistu “pretinieku” literatūru, dokumentu un mākslas darbu kolekcijas (tajā skaitā privātajos mājokļos), lai atlasītu augstākajai skolai un citām Vācijas iestādēm noderīgus resursus;

3) noteica literatūras, mūzikas, mākslas darbu, preses publikāciju atbilstību nacisma ideoloģijai, kontrolēja ideoloģiski kaitīgo iespaiddarbu “lieko” eksemplāru ceļu uz pārstrādi (iznīcināšanu), jo štāba skatījumā sabiedrība nebija pietiekami imūna pret tās kaitīgo ietekmi;⁷⁵

4) organizēja un uzraudzīja kultūras vērtību pārvietošanu uz Vāciju kara beigu posmā 1944. gada vasarā–rudeni.

Šim mērķim štāba darbinieki rūpīgi iepazinās ar kultūras iestāžu krājumiem un reģistrēja NSDAP augstākajai skolai noderīgos materiālus kartotēkās vai sarakstos. Šajā procesā tika iesaistīti arī īpašo štābu (*Sonderstab*) pārstāvji – lielākoties no Vācijas komandēti dažādu nozaru speciālisti, zinātnieki. Īpašie štābi tika veidoti visās nacismam būtiskās nozarēs: folkloristika (*Volkskunde*), aizvēsture (*Vorgeschichte*), mūzika, tēlotājmāksla (*bildende Kunst*), ideoloģiskā informācija (*Weltanschauliche Information*), zinātne (*Wissenschaft*),⁷⁶ reliģija, teātris, liberālisms un amerikānisms. Turklāt īpašie štābi darbojās informācijas resursiem bagātākajās nozarēs: bibliotēkas, arhīvi, prese.⁷⁷ Rīgas birojā pastāvīgi uzturējās vairāki īpašo štābu pārstāvji, kas pētnieciskos nolūkos apmeklēja Latvijas lielākās bibliotēkas, arhīvus, muzejus, no apgrozības izņemtās un bezsaimnieku literatūras un kultūras priekšmetu krātuves. Tādējādi neviena ievēribas cienīga kolekcija nepalika ārpus vācu speciālistu redzesloka. Par to savās atmiņās vēstījis arī Zemes bibliotēkas (1941. gada augustā izveidotajā Zemes bibliotēkā iekļāva kādreizējo Latvijas

Valsts bibliotēku, Misiņa bibliotēku, Rīgas Vēstures un senatnes pētītāju biedrības bibliotēku un no ugunsgrēka izglābto Rīgas pilsētas bibliotēkas krājumu) direktors, publicists Žanis Unāms (1902–1989).⁷⁸ ERR darbiniekiem bija kļuvis pieejams pat bibliotēkas neapstrādātais krājums, kurā bija daudz vācbaltiešu izdevumu, un, tā kā tie bija vairākos eksemplāros, viņi ierosināja tos bibliotēkai iemainīt pret citu ERR rīcībā esošu literatūru.⁷⁹ Unāms nepiekrita grāmatu apmaiņai, jo viņam likās, ka tā nebūs līdzvērtīga. Viņš meklēja atbalstu reihskomisariātā, kas arī bija ieinteresēts pētniecībai nepieciešamo resursu saglabāšanā uz vietas, bibliotēkā.⁸⁰ Gan toreiz, gan citkārt Unāms mēģināja izmantot nacistisko iestāžu polikrātiju, lai panāktu vēlamo rezultātu.

1941. gada septembra vidū ERR sāka nacisma “pretinieku” iespieddarbu un dokumentu kolekciju apzināšanu un izvērtēšanu.⁸¹ “Nevēlamā” literatūra no publiski pieejamiem bibliotēku, grāmatveikalu krājumiem lielākoties jau bija izņemta, jo citādi nebija iespējama to darbības atjaunošana.⁸² Bija uzsākta arī nevēlamās literatūras apkopošana. Rīgā veidojās vismaz trīs izņemto iespieddarbu krātuves: vienā dzīvoklī Voltera fon Pletenberga gatvē (tagad – Elizabetes iela) 22,⁸³ pagrabā Skolas ielā 10,⁸⁴ kā arī ERR telpās, kur tai tika atvēlēti ne vien pagrabi, bet arī darba kabineti.⁸⁵

Savāktās boļševistiskās literatūras masīvs Rīgā bija milzīgs. Līdz 1942. gada februārim štābs bija katalogizējis jau 8000 grāmatu pirmos eksemplārus krievu valodā, ap 2000 – latviešu valodā, turklāt savu kārtu gaidīja vēl 250 000 sējumu, neskaitot simtiem žurnālu nosaukumu.⁸⁶ Štābs izteica pieņēmumu, ka padomju okupācijas gadā (1940–1941) boļševiki Latvijā ievēduši visu svarīgāko literatūru. Par to netieši liecina arī štāba sastādītais Rīgā pieejamo žurnālu saraksts, kurā bija vairāk nekā 160 nosaukumu teju visās nozarēs – galvenokārt 1940.–1941. gadagājumi.⁸⁷ Tādējādi Rīgas struktūrvienības izvirzījās boļševistiskās literatūras apstrādes vadībā un izveidoja tā sauktās Austrumu bibliotēkas (*Ostbücherei Rosenberg*, OBR) paraugkrājumu,

ko 1942. gadā nosūtīja uz Berlīni.⁸⁸ OBR bija jāklūst par partijas augstākās skolas sistēmas sastāvdaļu, kurā būtu apkopoti visi boļševiku izdevumi, kā arī literatūra par boļševismu. OBR pamatnodalā Berlīnē tika komplektēti izdevumu pirmie eksemplāri, savukārt dubleti palika uz vietas rezerves krātuvēs, ko pārzināja reģionālās darba grupas. Viena no tām atradās arī AGL pārziņā. Rezerves krātuvju darbinieku pienākums bija izsniegt/nosūtīt nepieciešamo literatūru partijas un valsts institūtiem, kā arī tiem piesaistītajiem individuālajiem pētniekiem.⁸⁹ Lai pasargātu OBR no biežajiem sabiedroto spēku aviācijas uzbrukumiem, 1943. gada nogalē Berlīnes krājumu pārveda uz Ratiбору, bet 1944. gadā uz Ratiboru un tās apkaime pakāpeniski tika pārvietoti arī Minskas, Kijevas un Rīgas dubletu krājumi. Gada beigās OBR bija vairāk nekā 100 000 grāmatu (nosaukumu), to skaitā ap 4000 nosaukumu latviešu valodā – krietni vairāk nekā lietuviešu vai igauņu valodā.⁹⁰ Viens no iespējamajiem skaidrojumiem – ERR Rīgas personālam bija iespējams daudz biežāk pārbaudīt vietējo bibliotēku un grāmatveikalu krājumus nekā kaimiņvalstīs, kur darbojās nelielas štāba filiāles.

ERR ieguvumi no Latvijas ebreju kultūras mantojuma bija krietni pieticīgāki. Uz nacistu pilnīgāko jūdaikas literatūras krātuvi – Ebreju jautājumu pētniecības institūtu Frankfurtē pie Mainas 1942. gadā tika aizvestas vairāk nekā 160 kastes, kurās bija ap 20 000 vienību.⁹¹ No Viļņas Ebreju jautājumu pētniecības institūtā nonāca divreiz vairāk – 50 000 vienību.⁹² ERR speciālistiem bija zināms, ka Viļņa ir Austrumeiropas jūdaisma centrs, kur daudz ievērības cienīgu ebreju reliģisko un izglītojošo iestāžu. Sevišķi viņi izcēla Ebreju zinātnes institūtu – tā bibliotēkā līdzās reliģiskajai literatūrai bija interesanti folkloras materiāli. ERR interesēja arī ebreju bibliofila Mata Strašūna (*Mattityahu Strashun*, 1817–1885) bibliotēka, kas bija ievērojama gan apjoma (tolaik vairāk nekā 30 000 sējumu), gan seniespiedumu, retumu un rokrakstu dēļ, un 18. gadsimta rabīna Elijas ben Solomona Zalmana (*Elijah ben Solomon Zalman*, 1720–1797) jeb Viļņas gaona grāmatu krājums.⁹³ Lai nekavējoties apzinātu

visvērtīgāko literatūru, ERR pārstāvji ieradās Viļņā jau nacistiskās okupācijas sākumā, 1941. gada jūlija pirmajās dienās.⁹⁴

Latvijā jūdaika par nevēlamu un izņemamu no apgrozības tika pasludināta 1941. gada augustā.⁹⁵ Taču oficiālu norādījumu par to, kas darāms ar izņemto literatūru, vēl nebija. Tikai novembra beigās tika paziņots, ka ebreju literatūra ir saglabājama, apkopojama un pārvedama uz Rīgu. Tādēļ situācija Latvijas reģionos bija atšķirīga, lielā mērā atkarīga no ebreju organizāciju un privātpersonu īpašuma pārņēmēju, kā arī vietējo amatpersonu attieksmes. Tā militārās pārvaldes laikā nevēlamās literatūras apkopošanu Rīgā, Liepājā, Daugavpilī pēc savas iniciatīvas uzņēmās bibliotēkas.⁹⁶ Taču līdz civilās pārvaldes sākumam, kad par vienīgo nevēlamās literatūras likteņa lēmēju kļuva ERR, tās pārņēma visai maz.⁹⁷ Piemēram, Daugavpilī lielākā daļa sinagogu bija pamestas, tām bija izsisti logi un durvis, tādēļ to inventārs un literatūra bija pakļauta postījumiem. Tikai 15 no 27 sinagogām bija saglabājušies grāmatu krājumi, kopumā vairāk nekā 1300 sējumu.⁹⁸ Vislielākais daudzums (300 grāmatu) tika atrasts nelielajā, no koka celtajā Tirtotāju sinagogā, ap 100 grāmatu – vēl četrās sinagogās. Likteņa varā bija atstātas arī citu Latgales pilsētu sinagogas, tomēr dažviet, piemēram, Ludzā, reliģiskā literatūra bija saglabājusies.⁹⁹ It visa ebreju literatūra bija jāpārved uz Rīgas nevēlamās literatūras krātuvēm. Pat novadu centros tās glabāšana oficiāli netika atļauta.¹⁰⁰

Jau sākumā ERR nolēma saglabāt tikai 5–10 eksemplārus no katra “nevēlamā” izdevuma,¹⁰¹ kaut arī pieprasījums pēc nevēlamās literatūras bija ļoti liels. To pieprasīja Rozenberga pārvalde, dažādi partijas un valsts pētniecības institūti, Augstākās skolas struktūrvienības, Drošības dienests u.c. Arī Latvijā pēc tās bija pieprasījums – līdztekus ERR, Zemes bibliotēkai, Latvijas Universitātes bibliotēkai un Liepājas pilsētas bibliotēkai to krāja Austrumzemes reihskomisariāts,¹⁰² Kultūras un sabiedrisko lietu departaments, kā arī 1941. gada augustā nodibinātais Antisemitisma institūts,¹⁰³ kura oficiālais uzdevums bija Latvijas ebreju lomas pētniecība, bet praktiskais – antisemitisma propagandas izstrādāšana.¹⁰⁴

1942. gadā Rozenberga pārvaldes iestādes “Pārvalstiskie spēki” (*Überstaatlichen Mächte*) vadītājam Hansam Hagemeyeram radās iecere par nacisma “pretiniekiem” veltītas uzskates materiālu kopas izveidošanu katrā novadā. Tajās tiktu apkopoti “pretinieku” dokumenti, grāmatas, muzeālijas. Šim nolūkam vajadzēja krietni palielināt saglabājamo “nevēlamās” literatūras eksemplāru skaitu (līdz 50), tādēļ štāba Izvērtēšanas nodaļas vadītājs Karls Brethauers (*Karl Brethauer*, 1906–1992) lūdza HAGO vadītāja Gerharda Vundera (*Gerhard Wilhelm Wunder*, 1908–1988) viedokli.¹⁰⁵

Vunders iebilda pret Austrumzemē aizliegtās literatūras eksemplāru saglabāšanu lielākā skaitā. Viņa skatījumā pilnīgi pietiktu pa desmit eksemplāriem no katra izdevuma, neatkarīgi no tā mākslinieciskās kvalitātes. Pat vācieši neesot imūni pret boļševistisko propagandu un neesot vajadzības to pastiprināt. Boļševiku ideoloģiskā literatūra nacistiskajā audzināšanā būtu izmantojama jau “apstrādātā” veidā, tas ir, ar komentāriem.¹⁰⁶ Turpretī Brethauers uzskatīja, ka aizliegto literatūru, ja vien tā varētu būt noderīga, nevajadzētu iznīcināt. Vienmēr būs iespējams nodot makulatūrā, viņš uzsvēra.¹⁰⁷ Galu galā pārsvaru guva Vundera viedoklis. To pierāda Austrumzemes reihskomisariāta rīkojumam par kaitīgo literatūru¹⁰⁸ sekojošie ERR komentāri. Tika norādīts, ka ģenerālkomisariātiem adresētajā rīkojumā būtu jāuzsver ERR kompetence bibliotēku “tīrīšanā” no “kaitīgās” literatūras. Norādāms, ka izņemtie iespieddarbi nododami ERR, kuram arī tiesības noteikt, vai konkrētais izdevums uzskatāms par “kaitīgu”. Lai būtiski nepalielinātos “slepenās” literatūras nodaļu skaits bibliotēkās, rīkojumā bija precizējams, kurām organizācijām būs šīs literatūras glabāšanas tiesības.¹⁰⁹ Rīkojumi atspoguļoja pieaugošās ERR ambīcijas arī okupētajos austrumu apgabalos, to skaitā Latvijā.¹¹⁰ Tam nepietika ar “pretinieku” kultūras mantojuma pārņemšanu NSDAP Augstākās skolas vajadzībām. Štābs vēlējās uzņemties galvenā cenzora funkcijas, tādējādi turpinot un paplašinot Rozenberga pārvaldes centienus šajā jomā. Cenzūra okupētajos austrumu apgabalos būtu bijusi

ļoti strikta, jo 1942. gada augustā par ERR Izvērtēšanas nodaļas vadītāju kļuva Vunders, kurš uzskatīja, ka “pretinieku” literatūras vērtību nosaka vienīgi tās politiskais (ideoloģiskais) saturs, un proponēja viedokli, ka okupētajos austrumu apgabalos atstājama tikai “labā” literatūra.¹¹¹

Saskaņā ar Rozenberga štāba aprēķiniem Baltijā tika konfiscēti trīs miljoni boļševistiskās literatūras sējumu.¹¹² No tās vismaz 700 tonnas tika nodotas makulatūrā. Tomēr jāpiekrīt ERR vadībai, ka boļševistiskā literatūra Baltijas valstīs bija “svešķermeņi”, kura izņemšana no krājumiem nesagādāja grūtības un būtiskus zaudējumus kultūrā neradīja.¹¹³

Citādi vērtējama ebreju literatūras pārvietošana un iznīcināšana. Konfiscētās literatūras apjoms nav zināms, nav pat aptuvenas informācijas arī par likvidēšanai nolemtu iespieddarbu skaitu. Taču noprotams, ka saglabājamo darbu atlase bija stingra. Par to liecina štābā novietotā jūdaisma krājuma izvērtēšana, ko veica Ebreju pētniecības institūta bibliotēkas vadošais darbinieks Johanness Pols (*Johannes Pohl*, 1904–1960). Kā jūdaisma eksperts viņš vērtēja ebreju grāmatu krājumus visos okupētajos austrumu apgabalos, ieskaitot Lietuvu un Latviju.¹¹⁴ Rīgas krājuma izskatīšanai viņš veltīja dažas nedēļas 1942. gada martā. Aptuveni pusi no štābā pieejamajiem 35 000 sējumu viņš atlasīja makulatūrai, ieskaitot tajā ne vien defektīvos, bet arī “liekos” Talmūda, lūgšanu grāmatu un Bībeles eksemplārus.¹¹⁵ Pārvešanai uz Ebreju pētniecības institūtu viņš izvēlējās 17 000 sējumu, kas ietvēra 15.–20. gadsimta jūdaisma izdevumus, to skaitā 500 seniespiedumus (15.–18. gadsimta iespieddarbus), Latvijas un ārzemju ebreju presi. No lūgšanu grāmatām viņš izvēlējās vien 200 “sevišķus” eksemplārus. Štābā atlikušo aptuveni 6000 ebreju grāmatu izvērtēšanu 1942. gada novembrī–decembrī veica Ebreju pētniecības institūta bibliotēkas pārstāvis Šēfers (*Schäfer*, 1909–?). Nosūtīšanai uz institūtu viņš atlasīja aptuveni pusi krājuma,¹¹⁶ pārējais acīmredzot tika nolemts pārstrādei.

Savukārt “nekaitīgās” grāmatas no ebreju un citiem “bez-saimnieku” krājumiem tika izdalītas dažādām iestādēm kā Aus-

trumzemes reihskomisariāta teritorijā, tā Vācijā.¹¹⁷ Daļa palika Latvijā. Piemēram, 1942. gada janvārī Latvijas Konservatorija saņēma vienu vezumu ar notīm.¹¹⁸ 200 vērtīgu grāmatu – galvenokārt vācu literatūras klasikas pirmizdevumus – no ERR apkopotajiem krājumiem saņēma Zemes bibliotēkas sastāvā iekļautā Rīgas Vēstures un senatnes pētītāju biedrības bibliotēka. Dāvinājuma nolūks – padziļināt gadsimtiem pastāvošo Vācijas ciešo garīgo saikni ar Baltijas telpu.¹¹⁹ Dāvinājumiem, ko okupētās tautas saņēma no ERR, visbiežāk bija ideoloģisks mērķis. 1942. gada novembrī 1026 reliģiskas grāmatas svinīgā ceremonijā ERR piešķīra Latvijas Pareizticīgo baznīcai tās eksarha metropolīta Sergija (*Dmitrii Voskresenskii*, 1897–1944) personā, kura pārziņā bija arī nacistu okupētie Krievijas ziemeļrietumu reģioni (Pleskavas, daļēji Novgorodas, Ļeņingradas un Kaļiņinas apgabals).¹²⁰ Grāmatas bija atvestas no Novgorodas ateisma muzeja, kurā savukārt bija apkopoti Novgorodas un tās apkaimes baznīcām un garīdzniekiem atsavinātie krājumi. Kopumā no Novgorodas uz Rīgu tika atsūtīti aptuveni 34 000 sējumu.¹²¹ Tā kā štābam nebija brīvu telpu, lielu daļu krājuma pagaidām izvietoja Zemes bibliotēkā, kura jau tāpat mitinājās šaurībā.¹²² Bija plānots, ka dažus tūkstošus grāmatu Zemes bibliotēka tomēr varētu pārņemt,¹²³ acīmredzot tādēļ bibliotēkai tika uzdots iespaidarbu saraksta sastādīšana. Vēlāk gandrīz viss Novgorodas krājums nosūtīts Austrumu bibliotēkai.¹²⁴

Nacistu pētnieciskajā darbā svarīga nozīme bija ne tikai bibliotēkām, bet arī arhīviem. Latvijas arhīvu nozarē darbojās divi ERR darbinieki: Tiri (*Tūri*, Igaunija) dzimušais vēsturnieks Helmutš Špērs (*Helmut Speer*, 1906–1996) un diplomētais arhivists Kurts Dīlfers (*Kurt Dülfer*, 1908–1973). Špērs – ERR zinātniskais līdzstrādnieks – izvērtēja ne tikai arhīvu, bet arī bibliotēku, arhitektūras pieminekļu situāciju Latvijā, Igaunijā un Krievijā,¹²⁵ piedalījās pirmreizējā “pretinieku” grāmatu krājumu šķirošanā.¹²⁶ 1942. gada pavasarī, kad ERR apkopotā literatūra bija izvērtēta, Špērs pievērsās boļševisma pētniecībai un 1943. gadā kļuva par šī pētniecības virziena vadītāju Austrumzemes reihs-

komisariātā.¹²⁷ Viņš bija arī īpašā ģenealoģijas štāba (*Sonderstab Sippenkunde*) darbinieks un neoficiālais Ģimeņu lietu arhīva vadītājs.¹²⁸

Latvijā Špērs ieradās ERR pirmo darbinieku sastāvā 1941. gada septembra sākumā un Valsts ģenealoģijas pārvaldes (*Reichs-sippenamt*) uzdevumā tūlīt noskaidroja Latvijas un Igaunijas arhīvu stāvokli. Tika konstatēts, ka arhīvi karadarbībā maz cietuši, tomēr situācija bija haotiska, jo padomju gadā uzsāktā apriņķu arhīvu (*Kreisarchive*, kopumā – 18) veidošana un baznīcu grāmatu koncentrācija bija apstādināta, militārās pārvaldes laikā daļa atsavināto baznīcu grāmatu jau bija atdotas draudzēm. Līdztekus apriņķu arhīviem baznīcu grāmatas un civiltāvokļa aktu reģistri glabājās gan Rīgas pilsētas arhīvā, gan Valsts arhīvā (senākā posma dokumenti, kas tapuši līdz 19. gs. 60. gadiem), gan Republikāniskajā arhīvā (vēlāk – Ģimeņu lietu arhīvs, tajā glabājās dublikāti un jaunākā posma dokumenti), gan draudzēs.¹²⁹ Špērs kopā ar arhīvu pārzinātājiem Austrumzemes reihskomisariātā – Dilferu un Momzenu (*Wolfgang Arthur Mommsen*, 1907–1986) apturēja metriku grāmatu atdošana draudzēm.¹³⁰ 1942. gada martā Špērs kopā ar Dilferu apmeklēja Latgales arhīvus.¹³¹ Par lielāko arhīvu – Daugavpilī, Rēzeknē, Ludzā un Abrenē – pārzinātāju pagaidām tika izraudzīts vēsturnieks Boļeslavs Brežgo (1887–1957), kuru Dilfers augstu vērtēja viņa izcilo arhivistikas zināšanu dēļ. Tika uzsvērts, ka nepieciešama Latgales arhīvu koncentrācija vienuviet – vai nu Daugavpilī, vai Rēzeknē, nodrošināmi pienācīgi dokumentu glabāšanas apstākļi, veicama materiālu šķirošana un sakārtošana.¹³²

Špērs, tāpat kā citi ERR līdzstrādnieki,¹³³ lielāko daļu vietējo arhīvistu uzskatīja par nepietiekami kvalificētiem padziļinātu pētījumu veikšanai.¹³⁴ Viņš rosināja pirmā Ģimeņu lietu arhīva pārziņa, teologa un ģeologa Klāva Siliņa (1904–1984) atcelšanu no amata “politiskās neuzticamības” un “nespējīguma dēļ”,¹³⁵ viņa vietā ieceļot teoloģijas doktoru Haraldu Biezo (1909–1995). Biezais jau zināja, ka “vāciešu uzvaras gadījumā direktora amats bija paredzēts Špēram, kas bieži ieradās archīvā

un jutās tāds kā netiešs pārzinis”.¹³⁶ Lai arī Špēra attieksme pret vietējiem iedzīvotājiem bija augstprātīga, tomēr viņš veicināja pakāpenisku baznīcu grāmatu koncentrēšanu Ģimeņu lietu arhīvā, kas ļāva uzlabot to glabāšanas un tālākas izmantošanas apstākļus.¹³⁷ Turklāt viņš parūpējās par piemērotāku telpu piešķiršanu un remontu, ko vietējā pašpārvalde kara apstākļos, visticamāk, nebūtu panākusi.¹³⁸

1943. gada vasarā Dilfers oficiāli kļuva par ERR īpašā arhīvu štāba pārstāvi Austrumzemes reihskomisariātā.¹³⁹ Tādējādi ERR un reihskomisariāta aktivitātes arhīvu nozarē un vēstures pētniecībā Latvijā vairs nebija precīzi nodalāmas. Dilfers proponēja, ka galvenais darbības lauks būtu vēstures bibliogrāfijas sastādīšana un boļševisma pētniecība, kurā iesaistāmi arī latviešu vēsturnieki, kas strādāja galvenokārt Vēstures krātuvē.¹⁴⁰ Šim nolūkam bija apzināmas visas Latvijas boļševiku dokumentu glabāšanas vietas, to skaitā Drošības dienests, Kinsberga grupa u.c.¹⁴¹ Kā Špērs, tā Dilfers uzskatīja, ka arhivālīgām pēc iespējas būtu jāatrodas civilās pārvaldes, respektīvi, kompetentu iestāžu pārziņā.¹⁴² Tā Anglikāņu baznīcas arhīvs, ko atrada tikai 1942. gada sākumā, vispirms nonāca ERR rīcībā acimredzot kā “pretinieku” īpašums. Dilfers pieprasīja tā nodošanu Valsts arhīvam.¹⁴³ Dilfers gan nebija augstās domās par Valsts arhīva darbiniekiem (izņemot nodaļas vadītāju Georgu Jenšu (1900–1990)),¹⁴⁴ tomēr neatbalstīja ERR darbinieka, diplomētā teologa Herberta Gotharda (*Herbert Gotthard*, 1899–1983) priekšlikumu – nacistiem svarīgos politiskos dokumentus izņemt no kopējā krājuma, novietot atsevišķi un ierobežot to pieejamību.¹⁴⁵

Gothards – ERR AGL līdzstrādnieks kopš 1941. gada rudens – asi vērsās pret latviešu nodarbināšanu vadošajos amatos kultūrā viņu pretvāciskā noskaņojuma dēļ. Dzimis, uzaudzis Jelgavā, strādājis Rīgā Herdera institūtā (1925–1929) un Kurzemes provinces muzejā Jelgavā (1930–1936), darbojies Vācijas–Latvijas Paritārajā komisijā (1939–1940), viņš sevi uzskatīja par latviešu pazinēju. Viņš skarbi kritizēja, piemēram, Rīgas pilsētas vēsturiskā muzeja direktoru, numismātu Raulu Šnori (1901–1962).¹⁴⁶

Gotharda skatījumā Šnore – kādreizējais Pieminekļu valdes darbinieks – 1935. gadā bija neētiski atbrīvojies no Rīgas Vēstures un senatnes pētītāju biedrības pārzinātā Doma muzeja vadības, apsūdzot to “nekārtībā, nolaidībā un nespējīgumā”, lai pats varētu iesēsties direktora krēslā. Būdams Paritārās komisijas loceklis 1939.–1940. gadā, viņš nav ļāvis Vācijas delegācijai iepazīties ar kādreizējā Doma muzeja kolekcijām.¹⁴⁷ Spriedumos neizvēlīgais Gothards ieteica Šnori no muzeja nozares izraidīt, ja tas nebūtu iespējams – stingrā vācu uzraudzībā nodarbināt numismātikas vai aizvēstures priekšmetu konservatora amatā.¹⁴⁸ Tomēr tas nenotika – kopš 1942. gada Šnore vadīja Cēsu muzeju. Turklāt viņa pārziņā bija arī Valmieras un Valkas muzeji, kas gan vēl bija izveides stadijā.

Īpašā Aizvēstures štāba pārstāvis Latvijā, Greifsvaldes Universitātes profesors, vēlāk rektors Karls Engels (*Carl Engel*, 1895–1947) rosināja Zemes aizvēstures un senvēstures pārvaldes (*Landesamt für Vor- und Frühgeschichte*) izveidi pētniecības, muzeju kolekciju vadīšanai, kā arī arheoloģisko izrakumu organizēšanai.¹⁴⁹ Taču ERR bija iebildumi pret ieteikto personālsastāvu, kurā bija galvenokārt latvieši. Tika uzsvērts, ka vēstures izpētei jānorit sistemātiskā vācu uzraudzībā un līdzdarbībā. Arī ekskursijas muzejos jāvada politiski uzticamiem un izglītotiem vāciešiem. Jāpiebilst, ka šāda iestāde (*Landesanstalt für Vor- und Frühgeschichte*) Austrumzemē tika nodibināta 1942. vai 1943. gadā, katrā ģenerālapgabalā izveidojot arī atsevišķu pārvaldi.¹⁵⁰ Latvijā tā darbojās līdztekus Pieminekļu valdei.

ERR KONSULTATĪVĀ LOMA MĀKSLAS NOZARĒ

Atšķirībā no Rietumeiropas un citiem austrumu okupētajiem apgabaliem, civilās pārvaldes laikā ERR neradīja būtisku kaitējumu mākslas nozarei.¹⁵¹ “Pretinieku” mākslas darbu konfiskācija Latvijas muzejos nenotika, zināms tikai viens pārņemšanas gadījums.¹⁵² 1942. gada februārī ERR darbinieki atklāja vairākus “pretvāciskus” darbus Liepājas pilsētas muzejā. Viena

bija fotogrāfija, kurā attēlota vācu pieminekļa demontāža pēc Pirmā pasaules kara. Uzņēmums jau bija izņemts no ekspozīcijas un novietots krātuvē. Savukārt otra bija Jāņa Lauvas (1906–1986) eļļas glezna “Liepājas aizstāvētāji” (muzeja jaunieguvums 1938. gadā), kurā bija atspoguļota pilsētas atbrīvošana no bermontiešiem 1919. gadā. Glezna joprojām bija publiski apskatāma, jo reihskomisariāta muzeju lietu referents Hanss Šrēders (*Hans Schröder*, 1887–1954) to bija atzinis par kultūrvēsturiski un mākslinieciski vērtīgu darbu. Taču ERR konfiscēja abus darbus, uzsverot, ka Lauvas glezna atspoguļojot nepatiesību par Liepājas atbrīvošanu no vāciešiem, jo tās centrā attēlota dažāda vecuma latviešu grupa, izlauzusies pāri dzeloņstieplēm un bunkuriem. Konfiskācijas pamatojums: glezna rada aplamu priekšstatu par vēsturi. Turklāt ERR paņēma kādu 1915. gadā uzņemtu vietējā kārtībnieka portretu, jo tas bijis uzkrītoši ebrejisks.

Liepājas muzeja darbinieki uzskata, ka pārņemtie darbi, ieskaitot gleznu, ir iznīcināti. Tomēr dokumentārā informācija to neapstiprina: HAGO vadītājs Vunders rekomendēja darbus saglabāt kā laikmeta liecības Austrumzemes reihskomisariāta Politikas nodaļā. Diemžēl darbu tālākais liktenis nav zināms.

Tā kā Austrumzemes reihskomisariāts bija noraizējies par senu un kultūrvēsturiski nozīmīgu vācu baznīcu zvanu un kapara jumtu nonākšanu pārstrādei nolemtajos metāllūžņos,¹⁵³ 1942. gada pavasarī nododamo priekšmetu izvērtēšanu uzticēja ERR īpašajam tēlotājmākslas štābam.¹⁵⁴ Faktiski dokumentu¹⁵⁵ par ieteicamo rīcību sagatavoja vācu mākslas vēsturnieks Karls Heincs Esers (*Karl Heinz Esser*, 1912–1999), kurš darbojās galvenokārt Igaunijā un Krievijā.¹⁵⁶ Bija zināms, ka jau Pirmā pasaules kara laikā uz Krievijas iekšieni evakuēti apmēram 2000 Latvijas baznīcas zvanu, no tiem tika atgūta vien ceturtā daļa.¹⁵⁷ Tomēr štābs principā neiebilda pret baznīcu zvanu nodošanu, vien norādīja, ka draudzēm noteikti atstājami līdz 1800. gadam izlietie zvani, jo tiem lielāka vēsturiskā un mākslinieciskā vērtība, savukārt jaunāki nododami pārkausēšanai, jo jaunāku Latvijas baznīcas zvanu liešanā iesaistīti lielākoties

nevācu meistari. Bija saglabājami arī baznīcu vienīgie zvani un tie, kuriem piešķirts kultūras pieminekļa statuss. Lai izvairītos no vērtīgu zvanu nonākšanas pārstrādājamā metālā, Esers ierosināja veikt baznīcu zvanu inventarizāciju un fotografēšanu, ko Latvijā uzticēja Pieminekļu valdei. Darbs tika uzsākts 1942. gada martā. Inventarizācijas dēļ 1942. gada jūnijā baznīcu zvanu nodošana tika uz laiku apturēta. Lai arī ar kļūdām, rudenī inventarizācija tika pabeigta un Esers varēja iesniegt aprēķinus Latvijas ģenerālkomisariātam.¹⁵⁸ Pēc štāba aprēķiniem Latvijas baznīcu zvanu bronzas kopsvars bija 123,5 tonnas, no tām draudžu rīcībā paliktu vien 14,5 tonnas jeb 12 procenti. Tā kā Latvijā baznīcu zvanu nodošana izraisīja lielāku satraukumu nekā Vācijā, štābs ieteica to ar propagandas palīdzību sagatavot kā “brīvprātīgu” akciju. Tā notika 1943. gada vasarā. Jāpiebilst, ka gadu iepriekš Latvijā jau bija savāktas gandrīz 500 tonnas krāsainā metāla, ieskaitot daudzus baznīcu zvanus.

KURZEMES LĪBIEŠU PĀRVIETOŠANA ERR SKATĪJUMĀ

1943. gadā Ieroču-SS lūdza Rozenbergam – Okupēto austrumu apgabalu ministram – atļauju militāro mācību zonas (*Truppenübungsplatz*) ierīkošanai Kurzēmē.¹⁵⁹ Bija skaidrs, ka tālab nāksies pārcelt 8000 latviešu, taču sākotnēji Rozenbergam pret to iebildumu nebija.¹⁶⁰ Viņa skatījumā tā pat nebūtu izraidīšana. Tomēr militāro mācību zonā bija paredzēti tik būtiski vides pārveidojumi, ka 1943. gada septembra sākumā Austrumzemes reihskomisariāts uzdeva HAGO fotogrāfijās fiksēt gan novada ainavu, gan tajā atrodamos svarīgākos kultūrvēsturiskos pieminekļus, pārņemt lībiešu kultūras mantojumu, arhīvus un baznīcgrāmatas.¹⁶¹ Saziņā ar Latvijas ģenerālkomisariātu šajā darbā tika iesaistīta arī Vēstures muzeja un Pieminekļu valdes darbinieku grupa, paredzēta arī vēsturisko lībiešu sētu demonstrācija un pārvešana uz Brīvdabas muzeju. Pirmais komandējums, kurā piedalījās ERR vadošie darbinieki (Špērs un Latvijas darba

grupas vadītājs Hanss Rūdolfš Maijers (*Maier*, 1897–?), Vēstures muzeja direktors Valdemārs Ģinters (1899–1979) un ERR auto-vadītājs Igors Rusins (arī Rūsiņš, 1915–?), notika no 8. līdz 15. septembrim.¹⁶² Braucienā tika noskaidrots kultūrvēsturisko ēku, parku, baznīcu, svarīgu arhīvu stāvoklis paredzamajā armijas treniņlaukumā (Popervāle–Tiņģere–Dundaga–Īve–Mazirbe–Kolka–Ģipka).¹⁶³ Fotouzņēmumos fiksētas gan kungu mājas, gan baznīcas, gan viensētas un vietējie iedzīvotāji. ERR uzsvēra, ka vietējie pret štāba darbiniekiem izturējušies pieklājīgi, pat laipni, taču bijusi jūtama satraukuma pilna neziņa, jo pārvietošanas plāns iedzīvotājiem nebija zināms.¹⁶⁴ Tā kā libiešu kopiena jau tolaik bija ļoti maza (600 cilvēku), turklāt viņu galvenā, vēsturiskā nodarbe bija zvejniecība, ERR aicināja nelielo, libiešu visblīvāk apdzīvoto piekrasti (Mazirbe–Kolka) no militāro mācību zonas izslēgt. Pārvietošanas dēļ tūkstots gadu senā ziemeļu tauta varētu aiziet bojā, tika uzsvērts ziņojumā.¹⁶⁵ Ziemeļkurzemes iedzīvotāju pārvietošana nenotika, taču vairākos ERR komandējumos (līdz pat 1944. gada vasarai) tika izveidota interesanta un vērtīga Ziemeļkurzemes kultūrvēstures dokumentu kolekcija. Tajā līdztekus ziņojumiem bija atrodami vairāk nekā 200 fotoattēli (autors – Maijers). Daļa fotogrāfiju līdz ar pavaddokumenti nonākusi Latvijas Nacionālās bibliotēkas Baltijas Centrālajā bibliotēkā un jau izmantota zinātniskajos pētījumos.¹⁶⁶

ROZENBERGA ŠTĀBA LOMA LATVIJAS KULTŪRAS VĒRTĪBU MASVEIDA IZVEŠANĀ

Tuvojoties Austrumu frontei, 1944. gada jūlijā štāba vadība pārcēlās uz Liepāju, no kurienes tika organizēta Latvijas kultūras vērtību (bibliotēku, arhīvu, muzeju krājumu) izvešana uz Vāciju. Rozenberga plāni bija ambiciozi. Viņš uzdeva pārvietot uz Tropavu (*Troppau*, mūsdienās Opava, Čehija) visu Rīgas pilsētas arhīvu un Valsts arhīva galveno krājumu, kas bija izvietots Ēdoles pilī.¹⁶⁷ Tālais ceļš uz Tropavu bija mērojams arī muzeju un bibliotēku krājumu vērtīgākajām daļām. Tropavas un tās apkaimes

pilis un klosteri bija galvenās Latvijas un Ukrainas arhīvu koncentrācijas vietas līdz 1945. gada sākumam,¹⁶⁸ kad frontes tuvošanās dēļ dokumentu masīvu vajadzēja pārvest uz drošāku vietu (Trpista, arī Čehijas teritorijā).

Precīzas informācijas par izvestajiem kultūras priekšmetiem nav, jo sagatavošanas darbi ritēja lielā steigā un, neraugoties uz nacistu organizēto uzraudzību, vismaz daļu transportējamo vērtību izdevās aizstāt ar citām.¹⁶⁹ Tādēļ šajā pētījumā iespējams sniegt vienīgi vispārīgu informāciju par izvesto krājumu kopapjomu, precīzāku datu ieguvei būtu nepieciešama skrupuloza aizvesto/atvesto vērtību sarakstu un citu dokumentu salīdzināšana ar katras institūcijas krājumu.¹⁷⁰

Saskaņā ar ERR aprēķiniem pārvietojamie Latvijas arhīvu materiāli ietilpa vismaz 17 vilciena vagonos.¹⁷¹ Zināms, ka no lielākajiem Latvijas muzejiem izveda ap 700 kastu.¹⁷² Štābs bija iecerējis arī Liepājas muzeja materiālu izvešanu, taču, nesāņemot atbalstu no Liepājas novada komisāra, samierinājās ar divām lielākām aizvēstures un folkloras materiālu kastēm.¹⁷³ No Valsts muzeja (daļa glabājās Ēdoles pilī) līdz ar Liepājas muzeja materiāliem uz Tropavu aizveda 87 kastes muzeāliju – viena vilciena vagona sastāva apjomā.¹⁷⁴ Apvienotā Zemes bibliotēka sagatavoja 70 kastes, to skaitā 58 ietvēra Rīgas Vēstures un senatnes pētītāju biedrības bibliotēkas materiālus, bet 12 – Valsts bibliotēkas grāmatas un periodiku.¹⁷⁵

1945. gada novembrī no Pilzenes (Čehija) atgriezās deviņi vagoni ar arhīvu materiāliem, kas bija sliktā fiziskā stāvoklī.¹⁷⁶ Kopā ar tiem uz Latviju tika atvestas arī visas Valsts bibliotēkas un Rīgas Vēstures un senatnes pētītāju biedrības bibliotēkas grāmatu kastes.¹⁷⁷ Pēc dažiem mēnešiem sekoja vēl vienpadsmit vagoni ar kultūras vērtībām. 1946. gadā lielāko daļu izvesto kultūras vērtību saņēma atpakaļ arī Rīgas pilsētas mākslas muzejs, Valsts vēsturiskais muzejs.¹⁷⁸ Patlaban vienīgi Rīgas vēstures un kuģniecības muzejs (nacistiskās okupācijas laikā – Rīgas pilsētas vēstures muzejs), salīdzinot muzeāliju krājumu pirms izvešanas 1944. gadā un pēc atgūšanas 1946. gadā, noteicis aptuveno zau-

dēto priekšmetu skaitu – ap 20 000.¹⁷⁹ Tomēr jāņem vērā – no vairākām kultūras iestādēm, piemēram, Valsts arhīva, Rīgas pilsētas vēsturiskā arhīva izvestais krājums bija tik apjomīgs, ka zaudējumu noteikšana būtu sevišķi laikietilpīga. Turklāt transportēto priekšmetu skaitā varēja būt neuzskaitītas, neinventarizētas vienības.¹⁸⁰

Arī Rozenberga štāba iznīcināto “bezīpašnieku” krājumu sastāvs un apjoms tikpat kā nav noteicams, jo vienkopus savāktā aizliegtā literatūra tika uzskaitīta aptuveni, tas pats sakāms par makulatūrā nodotajiem iespieddarbu masīviem.

Ļoti sarežģīts un, iespējams, pilnībā neapgūstams ir arī NSDAP Augstākās skolas struktūrvienībās nonākušās literatūras liktenis, jo pēc Otrā pasaules kara tās sadale turpinājās. Šeit tikai neliels situācijas ieskicējums. NSDAP Augstākās skolas centrālajai bibliotēkai nosūtītās Latvijas grāmatas līdz ar citu valstu krājumiem tika izvietotas Tancenberģā (*Tanzenberg*, Austrija) un pēc kara nonāca dažādās Austrijas bibliotēkās.¹⁸¹ Savukārt Ebreju jautājumu pētniecības institūta bibliotēka tika nosūtīta uz ASV militārās pārvaldes ierīkoto Ofenbahas krātuvi (*Offenbach Archival Depot*, Vācija), kur pēc iespējas tika noskaidroti likumīgie īpašnieki un organizēts iespieddarbu, rokrakstu mājupceļš.¹⁸² Tā kā Latvijas ebreju kopiena bija gandrīz pilnībā iznīcināta, 1949. gadā Latvijas ebreju grāmatas, ko īpašnieki nebija pieprasījuši, nonāca starptautiskās organizācijas “Jewish Cultural Reconstruction” pārziņā un pēc dažiem gadiem tika izdalītas institūcijām visā pasaulē.¹⁸³

Ratiborā izvietoto OBR krājumu – vairāk nekā miljons sējumu vesela vilciena sastāva apjomā – nacistu radīto zaudējumu kompensācijai saņēma Baltkrievijas bibliotēkas.¹⁸⁴ Turp tika aizvesta arī Latvijas boļševiku, kreiso ebreju literatūra, grāmatas par marksismu, boļševismu latviešu valodā. Mūsdienās daļa šo iespieddarbu saglabājusies Baltkrievijas Nacionālajā bibliotēkā, kā arī Baltkrievijas Nacionālās Zinātņu akadēmijas Jakuba Kolasa Centrālajā bibliotēkā – to apliecina katalogos rodamā informācija par grāmatu izcelsmi.

SECINĀJUMI

ERR darbība Latvijā vērtējama galvenokārt negatīvi, jo tam bija izšķiroša loma nacistu ideoloģisko “pretinieku”, to skaitā ebreju kultūras mantojuma iznīcināšanā, kā arī bibliotēku, muzeju, arhīvu krājumu sadalīšanā un pārvietošanā. Tā rezultātā Latvijas institūcijām tika radīti zaudējumi, kuru apjomu nav pat iespējams precīzi noteikt, jo bieži vien pārvietošana vai iznīcināšana noritēja bez procesa fiksācijas dokumentos. Daļa dokumentu, kas varētu ieviest lielāku skaidrību, ir slepena, pētniekiem nepieejama.

Laika gaitā ERR paplašināja savas funkcijas: apzināja un pēc iespējas konfiscēja ne tikai NSDAP Augstākajai skolai noderīgos resursus, bet arī ar vācu civiliestādes atbalstu uzņēmās galvenā cenzora lomu okupētajos austrumu apgabalos. ERR nolēma, ka “pretinieku” literatūra tajos tiks gandrīz pilnībā likvidēta, pētnieku un nacistisko iestāžu vajadzībām atstājot ļoti ierobežotu eksemplāru skaitu. Saskaņā ar Austrumzemes reihskomisariāta rīkojumu štābam bija tiesības pieņemt lēmumu par konkrētu iespieddarbu atbilstību nacistu ideoloģijai. Rozenberga štāba atbalsts baznīcu zvanu nodošanai metāllūžņos spilgti apliecina štāba un nacistu lielākā “ienaidnieka” – boļševisma – politikas analogiju attieksmē pret pakļautajām nācijām. Tā bija laupītāja politika: atņemt un izrīkoties ar kultūras mantojumu saskaņā ar savām interesēm, nerēķinoties ar īpašnieku tiesībām.

Tādējādi ERR turpināja pirmajā padomju okupācijas gadā aizsāktu Latvijas kultūras nozares transformāciju, pārņemot, pārvietojot vai iznīcinot svarīgas kultūras mantojuma daļas. Tomēr jāatzīst, ka atsevišķās jomās štābs veicināja dokumentārā mantojuma saglabāšanu un pat pieaugumu (genealoģisko dokumentu koncentrēšana vienuviet, paredzamās Ziemeļkurzemes piekrastes iedzīvotāju izraidīšanas kritika un lībiešu kultūras pieminekļu, vides, cilvēku dokumentēšana).

Raksta autore cer, ka digitalizēto, tiešsaistē brīvi pieejamo ERR un citu nacistisko iestāžu dokumentu krājums arvien

pieaug, tādēļ ERR darbības izpēte Latvijā varēs turpināties, pievēršoties atsevišķām štāba darbības jomām, kas šajā rakstā vien nedaudz ieskicētas (piemēram, iesaiste nacistiskās ideoloģijas propagandā, štāba loma kultūras, izglītības, zinātnes ideoloģizācijā, nacisma “pretinieku” kultūras vērtību iznīcināšana reģionos).

ATSAUCES UN PIEZĪMES

- ¹ Rozenberga štāba dokumentu kolekcijas atrodamas Beļģijā, Francijā, Nīderlandē, Vācijā, Izraēlā, Lielbritānijā, ASV, Lietuvā, Ukrainā un Krievijā. Lai arī Latvijā darbojās pat divas Rozenberga štāba struktūrvienības, to darbības dokumentu ir maz. Sk.: Patricia Kennedy Grimsted (2015). *Reconstructing the Record of Nazi Cultural Plunder: A Guide to the Dispersed Archives of the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg (ERR) and the Postwar Retrieval of ERR Loot*. Pieejams: https://errproject.org/guide/ERR_Guide_Introduction.pdf (skatīts 06.07.2020.).
- ² Тsentral'nyi derzhavnyi arkhiv vyshchyykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (Kijeva, turpmāk: *TsDAVO*), Shtab imperskogo rukovoditelia (reikhsliaitera) Rozenberga dlia okkupirovannikh vostochnikh oblastei, g. Berlin, g. Kiev]. 3676. f. Pieejams: <http://err.tsdavo.gov.ua> (skatīts 06.07.2020.). Diemžēl 2020. gada novembrī piekļuve šim apjomīgajam digitalizēto dokumentu masīvam (vairāk nekā 900 lietu) nezināmu iemeslu dēļ nebija iespējama.
- ³ Bundesarchiv (Berlīne, turpmāk: *BArch*), Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg NS 30. Pieejams: <https://invenio.bundesarchiv.de> (skatīts 06.07.2020.).
- ⁴ Conference on Jewish Material Claims Against Germany. Pieejams: <http://www.claimscon.org/forms/NARA-statement.pdf> (skatīts 06.07.2020.).
- ⁵ Pilnīgas bibliogrāfiskās informācijas nav, tomēr centrālajā informācijas reģistrā par nolaupīto kultūras īpašumu 1933.–1944. gadā (*The Central Registry of Information on Looted Cultural Property 1933–1945*) iekļautas arī Rozenberga štāba darbībai veltītās publikācijas. Sk.: Research Resources: Books & Publications. Pieejams: <https://www.lootedart.com/publications> (skatīts 02.07.2020.).
- ⁶ Anja Heuß (2000). *Kunst- und Kulturgutraub: Eine vergleichende Studie zur Besatzungspolitik der Nationalsozialisten in Frankreich und der Sowjetunion* [Mākslas un kultūras īpašuma laupīšana: salīdzinošs pētījums par nacistu okupācijas politiku Francijā un Padomju Savienībā]. Heidelberg: Universitäts-Verl. C. Winter.
- ⁷ Hanns Christian Löhr (2018). *Kunst als Waffe: der Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg: Ideologie und Kunstraub im “Dritten Reich”* [Māksla kā ierocis. Alfrēda Rozenberga štābs. Ideoloģija un mākslas laupīšana “Trešajā reihā”]. Berlin: Gebr. Mann Verlag.

- ⁸ Nazarii Gutsul (2013). *Der Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg und seine Tätigkeit in der Ukraine (1941–1944)*: Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophie des Fachbereichs 04 Geschichts- und Kulturwissenschaften der Justus-Liebig-Universität Gießen. Pieejams: <https://d-nb.info/1068591870/34> (skatīts 02.07.2020.).
- ⁹ Nataliia Kashevarova (2014). *Diial'nist' Operativnoho shtabu Rozenberga z vivchennia natsistami "skhidnoho prostoru" (1940–1945) = Der Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg und die nationalsozialistische Ostraumforschung (1940–1945)*. Kyiv: Institut istorii Ukrainy NAN Ukrainy.
- ¹⁰ Kaševarovas pētījuma kopsavilkums krievu valodā atrodams pārvietotajām Ukrainas vērtībām veltītajā portālā: Nataliia Kashevarova (2016). *Deiatel'nost' zondershtaba "Nauka" Operativnogo shtaba reikhsliaitera Rozenberga po konfiskatsii tsennosti nauchnykh uchrezhdenii Ukrainy (1941–1943 gg.) [Reihsleiters Rozenberga operatīvā štāba īpašā "Zinātnes" štāba darbība Ukrainas zinātnisko institūciju vērtību konfiscēšanā (1941–1943)]*. Pieejams: <http://lostart.org.ua/ua/research/823.html> (skatīts 16.10.2020.).
- ¹¹ Tat'iana Vasil'eva, Mikhail Boitsov (podgot.) (1998). *Kartoteka "Z" Operativnogo shtaba "Reikhsliaiter Rozenberg". Tsennosti kul'tury na okkupirovannykh territoriiakh Rossii, Ukrainy i Belorussii 1941–1942 gg.* Moskva: Izdatel'stvo MGU.
- ¹² Mikhail Boitsov, Tat'iana Vasil'eva. *Vvedenie. "Kul'turnaia voina" operativnogo shtaba "RR"*. Turpat, 27. lpp.
- ¹³ Turpat, 26. lpp.
- ¹⁴ Turpat, 30. lpp.
- ¹⁵ Turpat, 31. lpp.
- ¹⁶ Grimsted. *Reconstructing the Record of Nazi Cultural Plunder: A Guide to the Dispersed Archives of the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg (ERR) and the Postwar Retrieval of ERR Loot*, pp. 22–23.
- ¹⁷ Patricia Kennedy Grimsted (2005). *Roads to Ratibor: Library and Archival Plunder by the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg [Ceļi uz Ratiboru: Rozenberga štāba veiktā bibliotēku un arhīvu laupīšana]*. *Holocaust and Genocide Studies*, 19 (3), pp. 390–458. Pieejams: doi:10.1093/hgs/dci041390 (skatīts 08.09.2020.).
- ¹⁸ Turpat, 422. lpp.
- ¹⁹ Tā Polijā dzimušā ebreju pianista Artura Rubiņšteina (1887–1982) privātā arhīva daļa glabājusies Reiha Galvenā drošības pārvaldes bibliotēkas pagrabā, kur to atradusi un konfiscējusi Sarkanā armija. Grimsteda noskaidrojusi, ka daži materiāli glabājas Gļinkas vārdā nosauktajā Valsts centrālajā mūzikas kultūras muzejā Maskavā, bet pārējie dokumenti, kā arī Rubiņšteina bibliotēka pazudusi bez pēdām. Turpat, 425. lpp.
- ²⁰ Turpat, 426. lpp.
- ²¹ Grimstedas ievads pilnībā pieejams ASV Nacionālā arhīva (*The U.S. National Archives and Records Administration*, NARA) tīmekļa vietnē. Sk.:

- Patricia Kennedy Grimsted (2002). U.S. Restitution of Nazi-Looted Cultural Treasures to the USSR, 1945–1959 [Kara laupījuma atgriešanās: Nacistu no-laupīto kultūras vērtību restitūcija PSRS no ASV]. Pieejams: <https://www.archives.gov/publications/prologue/2002/spring/spoils-of-war-1.html> (skatīts 01.10.2020.). Publikācijā ietvertais dokumentu kopums tiešaistē nav pieejams. Tas pasūtāms NARA, tomēr atsevišķi dokumenti meklējami NARA digitalizēto dokumentu masīvā.
- ²² Melngalvju nama 49 sudrabietas tika atdotas likumīgajiem, uz Vāciju izceļojošiem Rīgas Melngalvju sabiedrības locekļiem. Sk.: Grimsted. U.S. Restitution of Nazi-Looted Cultural Treasures to the USSR, 1945–1959.
- ²³ Šis lēmums tika attiecināts uz neidentificētu īpašnieku iespieddarbiem, kā arī uz tiem īpašniekiem, kuriem šajā krājumā bija mazāk par piecām grāmatām.
- ²⁴ Jānis Kalnačs (2009). “Latvijas izņēmums”: Nacistiskās Vācijas Otrajā pasaules karā evakuētās un ASV karaspēka PSRS 1945. gadā atdotās Latvijas arhīvu un muzeju vērtības. *Mākslas Vēsture un Teorija*, 12, 71.–85. lpp.
- ²⁵ Malle Salupere. Wie war es. Georg von Krusenstjund und seine Tätigkeit im Einsatzstab Rosenberg (1941–1942) [Kā tas bija. Georgs fon Kruzenstjuns un viņa darbība Rozenberga štābā (1941–1942)]. Pieejams: <http://www.aai.ee/abks/Wiewares.html> (skatīts 01.07.2020.); Aleksandra Farafonova (2020). Gatchinskii dvorets v doneseniiaxh sotrudnikov Operativnogo shtaba Rozenberga [Gatčinas pils Rozenberga operatīvā štāba ziņojumos]. Pieejams: <https://gatchinapalace.ru/special/publications/prigorod/rozenberg.php> (skatīts 01.07.2020.).
- ²⁶ G. fon Kruzenstjerna sagatavotie materiāli par Igauniju Rozenberga štāba darba grupai Igaunijā [vācu val.]. Igaunijas Nacionālais arhīvs (The National Archives of Estonia, Rahvusarhiv, Tartu, turpmāk: RA), EAA.1414.2.122, [94 lp.].
- ²⁷ Austrumzemes reihskomisariāts (*Reichskommissariat Ostland*) – nacistiskās Vācijas izveidota pārvaldes struktūra Otrā pasaules kara laikā, kas aptvēra Baltijas valstis un daļu Baltkrievijas. Austrumzemē ietilpa četri (Latvijas, Igaunijas, Lietuvas un Baltkrievijas) ģenerālapgabali (*Generalbezirke*). Latvijas ģenerālapgabals, ko vadīja ģenerālkomisariāts, tika iedalīts piecos apgabalos (*Gebiet*) jeb novados (Liepājas, Jelgavas, Valmieras, Daugavpils novadi un Rīgas lauku novads). Tos pārzināja novadu komisariāti. Turklāt bija atsevišķs Rīgas pilsētas komisariāts.
- ²⁸ Rasa Pārpuce (2010). Die Verwaltung baltischer Kulturgüter in Posen (Poznań) während des Zweiten Weltkrieges. *Nordost-Archiv*, XIX, 116.–165. Bl.
- ²⁹ Kārlis Kangeris (2007). Baigā gada izpēte vācu okupācijas laikā: vēsture starp zinātņi un propagandu. No: Dzintars Ērglis (sast.). *Okupētā Latvija 1940–1990: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2005. gada pētījumi* (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 19. sēj.). Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 190.–218. lpp.
- ³⁰ Turpat, 193. lpp.
- ³¹ Turpat, 193.–194. lpp.

- ³² Kaspars Zellis (2011). Latvijas vēsturiskuma izpratnes rekonstrukcija nacionālsociālistiskās Vācijas okupācijas laikā. No: *Pēdējais karš: atmiņa un traumas komunikācija*. 2., papild. izd. Rīga: Mansards; LU SZF SPPI, 79.–98. lpp.
- ³³ Turpat, 89. lpp.
- ³⁴ Reinhard Bollmus (2005). Rosenberg, Alfred. In: *Neue Deutsche Biographie*, 22, S. 59–61. Pieejams: <https://www.deutsche-biographie.de/sfz108145.html> (skatīts 01.07.2020.).
- ³⁵ Reinhard Bollmus (1970). *Das Amt Rosenberg und seine Gegner. Studien zum Machtkampf im nationalsozialistischen Herrschaftssystem*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt.
- ³⁶ Turpat; sk. arī: Dietmar Dürr (1994). Das Amt Rosenberg in der nationalsozialistischen Literaturpolitik. Magisterarbeit. Bonn University. Pieejams: <http://www.duerr.org/dbfu.pdf> (skatīts 02.07.2020.).
- ³⁷ Dürr. Das Amt Rosenberg in der nationalsozialistischen Literaturpolitik. Sk. arī: Hans Hagemeyer (1941). Vorwort. In: Bernhard Payr. *Das Amt Schrifttumspflege: Seine Entwicklungsgeschichte und seine Organisation*. Berlin: Junker und Dünhaupt Verlag, S. 1–2.
- ³⁸ Payr. *Das Amt Schrifttumspflege: Seine Entwicklungsgeschichte und seine Organisation*.
- ³⁹ Turpat.
- ⁴⁰ Turpat.
- ⁴¹ Alfrēds Rozenbergs. NSDAP Augstākā skola un tās uzdevumi [vācu val.] (1937. gada jūnijs). Vācijas Federālais arhīvs (turpmāk: *BAarch*), NS 8-175, 45.–65. lp.
- ⁴² LTA. Vācijā ierīkos 32 “Adolfa Hitlera skolas”. *Kurzemes Vārds*, 24.11.1937., 1. lpp.
- ⁴³ Gutsul. *Der Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg und seine Tätigkeit in der Ukraine (1941–1944)*, S. 243.
- ⁴⁴ Ādolfs Hitlers. Rīkojums par Reiha politisko un ideoloģisko pretinieku dokumentu, arhīvu, bibliotēku un zinātnisko kolekciju piešķiršanu NSDAP Augstākajai skolai: projekts [vācu val.] (1940. gada marts). *BAarch*, NS 15-335.
- ⁴⁵ Grimsted. Reconstructing the Record of Nazi Cultural Plunder: A Guide to the Dispersed Archives of the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg (ERR) and the Postwar Retrieval of ERR Loot, pp. 22–23.
- ⁴⁶ Ādolfs Hitlers. Rīkojums par Reiha politisko un ideoloģisko pretinieku dokumentu, arhīvu, bibliotēku un zinātnisko kolekciju piešķiršanu NSDAP Augstākajai skolai: projekts [vācu val.] (1940. gada marts). *BAarch*, NS 15-335.
- ⁴⁷ Bollmus. *Das Amt Rosenberg und seine Gegner*, S. 147–148.
- ⁴⁸ Anja Heuß (1997). Die “Beuteorganisation” des Auswärtigen Amtes. Das Sonderkommando Künsberg und der Kulturgutraub in der Sowjetunion. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 45 (4), pp. 535–556, here pp. 537–538.

- ⁴⁹ Kangeris. Baigā gada izpēte vācu okupācijas laikā: vēsture starp zinātni un propagandu, 192.–193. lpp.
- ⁵⁰ Dov Schidorsky (2007). The Library of the Reich Security Main Office and Its Looted Jewish Book Collections. *Libraries & the Cultural Record*, 42 (1), pp. 21–47.
- ⁵¹ Bollmus. *Das Amt Rosenberg und seine Gegner*, S. 150–151.
- ⁵² Reihisleitera Rozenberga štāba vadītāja Utikāla uzruna 1944. gada noslēgumā [vācu val.], 16.12.1944. *BAarch*, NS 30-80, 196.–208. lp., šeit 197. lp.
- ⁵³ Tika panākta vienošanās militārās literatūras sadalē, proti, ERR pārņemtie krājumi palika štāba rīcībā, taču tajos varēja ieskatīties un tos izmantot armijas bibliotēku veidotāji. Savukārt armijas jauniegūtā literatūra okupētajos apgabalos palika armijas rīcībā. Sk.: ERR vadība armijas bibliotēku vadītājam, Austrumzemes darba grupai zināšanai, atgādinājums par vienošanos [vācu val.], 25.09.1942. *TsDAVO*, 3676–1–118, 258. lp.
- ⁵⁴ Alfred Rosenberg Diary. Pieejams: <https://collections.ushmm.org/view/2001.62.14> (skatīts 03.07.2020.).
- ⁵⁵ Turpat.
- ⁵⁶ Kārlis Kangeris (2004). Die Kulturpolitik der deutschen Okkupationsmacht in Lettland 1941–1944. Eine Einführung. In: Baiba Metuzāle-Kangere (ed.). *The Ethnic Dimension in Politics and Culture in the Baltic Countries 1920–1945*. [Stockholm]: Södertörns högskola, pp. 188–213, here p. 195.
- ⁵⁷ Rasa Pārpuce (2010). *Baltijas kultūras vērtību problēma vācbaltiešu izceļošanas kontekstā*. Rīga: Latvijas Universitāte.
- ⁵⁸ Reihisleitera Rozenberga štāba vadītāja Utikāla uzruna 1944. gada noslēgumā [vācu val.], 16.12.1944. *BAarch*, NS 30-80, 196. lp.
- ⁵⁹ Jana Dreimane (1998). Cenzūra Latvijas bibliotēkās nacistiskās okupācijas laikā. No: *Vārda brīvība, cenzūra, bibliotēkas: starptautiska konference, Rīga, 14.10.98.–17.10.98.: konferences materiālu krājums*. Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka, 70.–75. lpp.
- ⁶⁰ Izglītības un kultūras lietu ģenerāldirekcijas Mākslas un kultūras departaments visiem pilsētu un pagastu vecākiem, 25.11.1941. Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts vēstures arhīvs (Rīga, turpmāk: *LNA-LVVA*), P-946–1–36, 226. lp.
- ⁶¹ Fon Kruzenstjerna piezīmes par Rozenberga štāba darbību [vācu val.], 06.09.1941. *RA*, EAA.1414.2.122.
- ⁶² HAGO vadītāja Vundera ziņojums par štāba telpām Austrumzemes reihskomisariātam [vācu val.], 25.06.1942. *TsDAVO*, 3676–1–152, 99.–99.a lp.
- ⁶³ ERR haupteinzačfirera Maijera ziņojums par štāba telpām [vācu val.], 06.05.1943. *TsDAVO*, 3676–1–143, 276. lp.
- ⁶⁴ Fon Kruzenstjerna piezīmes par Rozenberga štāba darbību [vācu val.], 07.09.1941. *RA*, EAA.1414.2.122.
- ⁶⁵ Vācu val. “Reichsdeutsche”. 19. gadsimtā ieviests termins vāciešu, Vācijas pavalstnieku apzīmēšanai. Vāciešus, citu valstu pavalstniekus dēvēja par tautas

- vāciešiem (*Volksdeutsche*). Štāba vadošā personāla raksturojumu sk.: Reihisleitera Rozenberga štāba vadītāja Utikāla uzruna 1944. gada noslēgumā [vācu val.], 16.12.1944. *BAarch*, NS 30-80, 201. lp. o. p.
- ⁶⁶ ERR haupteinzaufirera Maijera paskaidrojums vietējai vērmahta komandantūrai (*Wehrmachtsortskommandantur*) par štāba saimniecisko personālu [vācu val.], 17.03.1943. *TsDAVO*, 3676-1-143, 283.-284. lp.
- ⁶⁷ Fon Kruzenstjerna piezīmes par Rozenberga štāba darbību [vācu val.], 06.09.1941. *RA*, EAA.1414.2.122.
- ⁶⁸ ERR haupteinzaufirera Maijera paskaidrojums vietējai vērmahta komandantūrai par štāba saimniecisko personālu [vācu val.], 17.03.1943. *TsDAVO*, 3676-1-143, 283.-284. lp.
- ⁶⁹ Špēra ziņojums vietējai vērmahta komandantūrai par ERR darbinieku valodu prasmēm [vācu val.], 17.01.1943. *TsDAVO*, 3676-1-143, 292.-293. lp.
- ⁷⁰ Pagaidām zemākā līmeņa darbinieku saraksti nav atrasti. Tomēr fragmentāru informāciju par šo personālu var meklēt, piemēram, Vācijas Federālajā arhīvā glabātā ERR fotomateriāla (fotogrāfs – Bruno Melsvārcis (*Melswarcis*)) aprakstos <https://www.bild.bundesarchiv.de>.
- ⁷¹ ERR Galvenās darba grupas “Vidus” (*Mitte*) vadītāja Hermaņa Langkopfa (1912-?) apliecinājums par E. Dzelzkalēja uzdevumu Mogiļevā [vācu val.], 02.11.1943. *BAarch*, NS 30-166, 220. lp. o. p.
- ⁷² ERR Austrumu galvenās darba grupas īpašais, slepenais ziņojums štāba vadībai par situāciju Austrumzemē, sevišķi Rīgā [vācu val.], 11.09.1944. *BAarch*, NS 30-52.
- ⁷³ Fon Kruzenstjerna piezīmes par Rozenberga štāba darbību [vācu val.], 05.09.1941. *RA*, EAA.1414.2.122. Sk. arī: [Utikāla] norādījumi Austrumzemes reihskomisāram par kultūras vērtību konfiscēšanu [vācu val.], 10.09.1941. *TsDAVO*, 3676-1-152, 182.-185. lp.
- ⁷⁴ Štāba ziņojums par situāciju 19.11.1941. [vācu val.], 27.11.1941. *TsDAVO*, 3676-2-2, 1.-21. lp., šeit 20.-21. lp.
- ⁷⁵ Austrumzemes galvenās grupas vadītājs Vunders par darbību ar pretinieku literatūru [vācu val.], 11.06.1942. *TsDAVO*, 3676-1-118, 380.-382. lp., šeit 381. lp.
- ⁷⁶ Šajā apjomīgajā štābā tika nodarbināti zinātnieki, kas apzināja un analizēja informācijas resursus galvenokārt par boļševismu.
- ⁷⁷ Reihisleitera Rozenberga štāba vadītāja Utikāla uzruna 1944. gada noslēgumā [vācu val.], 16.12.1944. *BAarch*, NS 30-80, 201. lp. o. p.
- ⁷⁸ Žanis Unāms (1969). Alfrēda Rozenberga štābs Rīgā. No: Žanis Unāms. *Karogs vējā: kara laika atmiņas*. 2 sēj. [Vaiverlija, Aijova]: Latvju grāmata, 76.-90. lpp.
- ⁷⁹ Turpat, 84.-85. lpp.
- ⁸⁰ Turpat, 84. lpp.
- ⁸¹ Štāba ziņojums par situāciju 19.11.1941. [vācu val.], 27.11.1941. *TsDAVO*, 3676-2-2, 1.-21. lp.

- ⁸² Oficiāla rīkojuma par to nebija, taču, kā liecina informācija presē, bibliotēkas un grāmatveikali tika uz laiku slēgti un atvērti tikai pēc “pārkārtojumiem”. Sk., piemēram: Jauns Valkas pilsētas vecākais stājies darbā. *Tālavietis*, 18.11.1941., 3. lpp.; 42 tautas bibliotēkas rīdziniekiem. *Tēvija*, 15.09.1941., 8. lp.
- ⁸³ Izglītības un kultūras lietu ģenerāldirekcijas Mākslas un kultūras departaments visiem pilsētu un pagastu vecākiem, 25.11.1941. *LNA-LVVA*, P-946-1-36, 226. lp.
- ⁸⁴ Austrumzemes reihskomisariāta Propagandas nodaļas paziņojums Izglītības un kultūras ģenerāldirekcijas Mākslas un kultūras departamentam par pagrabtelpās novietotās literatūras nodošanu ERR [vācu val.], 04.02.1942. *TsDAVO*, 3676-1-152, 133. lp.
- ⁸⁵ HAGO vadītāja Vundera ziņojums par štāba telpām Austrumzemes reihskomisariātam [vācu val.], 25.06.1942. *TsDAVO*, 3676-1-152, 99.-99.a lp.
- ⁸⁶ Vunders par izšķirotās boļševiku literatūras izmantošanu [vācu val.], 25.02.1942. *TsDAVO*, 3676-1-233, 384.-386. lp., šeit 384. lp.
- ⁸⁷ Rīgā esošie žurnāli krievu valodā: saraksts [vācu val.], 26.08.194[2]. *TsDAVO*, 3676-1-118, 183.-189. lp.
- ⁸⁸ Vunders par krievu bibliotēkas izvietojumu, 22.05.1942. *TsDAVO*, 3676-1-118, 403.-405. lp.
- ⁸⁹ ERR vadības skaidrojums HAGO par reihisleitera Rozenberga Austrumu bibliotēku [vācu val.], 21.09.1942. *TsDAVO*, 3676-1-233, 184.-185. lp., šeit 185. lp.
- ⁹⁰ Austrumu bibliotēka [vācu val.], 01.12.1944. *BArch*, NS 30-33.
- ⁹¹ Pirmās 139 kastes tika aizvestas 1942. gada aprīlī un maijā. Štāba telpās apkopotās ebreju literatūras šķirošana noslēdzās decembrī, kad tika sagatavotas vēl 23 kastes visdažādāko grāmatu un žurnālu. Sk.: Latvijas darba grupas ziņojums štāba vadībai par jūdaiku Ebreju institūtam Frankfurtē pie Mainas [vācu val.], 27.04.1942. *TsDAVO*, 3676-1-233, 323. lp.; Latvijas darba grupas ziņojums ERR Inventarizācijas nodaļai [vācu val.], 06.05.1942. *TsDAVO*, 3676-1-233, 471. lp.; Ziņojums par HAGO konfiscētās jūdaikas literatūras apstrādi. *TsDAVO*, 3676-1-145, 5.-6. lp.
- ⁹² Joshua Starr (1950). Jewish Cultural Property under Nazi Control. *Jewish Social Studies*, 12 (1), pp. 27-48, here p. 41.
- ⁹³ ERR īpašā štāba “Bibliotēka” pārstāvja Gotlība Neija (*Ney*, 1881-1973) ziņojums par darbu no 1942. gada 2. līdz 7. martam [vācu val.], 07.03.1942. *TsDAVO*, 3676-1-136, 280.-282. lp., šeit 282. lp.
- ⁹⁴ Dan Rabinowitz (2018). *The Lost Library: The Legacy of Vilna's Strashun Library in the Aftermath of the Holocaust*. Waltham, Massachusetts: Brandeis University Press, p. 80.
- ⁹⁵ Dreimane. Cenzūra Latvijas bibliotēkās nacistiskās okupācijas laikā, 70.-71. lpp.
- ⁹⁶ Piemēram, nelielu daļu ebreju bibliotēku paspēja pārņemt Zemes bibliotēka. ERR par to bija zināms. Sk.: ERR īpašā štāba “Bibliotēka” pārskats par

- bibliotēkām okupētajos austrumu apgabalos [vācu val.], 29.09.1941. *TsDAVO*, 3676-1-136, 421.-431. lp., šeit 422. lp. Liepājā aktīvu līdzdalību aizliegtās literatūras masīvu apzināšanā un apkopošanā uzņēmās Liepājas pilsētas bibliotēkas pārzinis Voldemārs Jauģiets (1905-1974). Sk.: ERR darbinieka [Valdemāra] Reiharta (*Reichardt*) ziņojums par komandējumu uz Liepāju 1941. gada 2.-3. oktobrī [vācu val.]. *TsDAVO*, 3676-1-145, 285.-287. lp. Daugavpils bibliotēka bija viena no boļševiku un ebreju literatūras pārņēmējām pilsētā. Sk.: Daugavpils pilsētas valde Daugavpils novada komisāram par ebreju īpašuma kultūras vērtību konfiscēšanu [vācu val.], 12.11.1941. *TsDAVO*, 3676-1-128, 72.-74. lp., šeit 74. lp.
- ⁹⁷ Piemēram, Daugavpils pilsētas bibliotēkā bija savākti tikai 2000 sējumi boļševiku un ebreju literatūras. Sk.: Daugavpils pilsētas valde Daugavpils novada komisāram par ebreju īpašuma kultūras vērtību konfiscēšanu [vācu val.], 12.11.1941. *TsDAVO*, 3676-1-128, 74. lp.
- ⁹⁸ Daugavpils pilsētas valde Daugavpils novada komisāram par ebreju īpašuma kultūras vērtību konfiscēšanu [vācu val.], 12.11.1941. *TsDAVO*, 3676-1-128, 70. lp.
- ⁹⁹ Ludzas pilsētas birģermeistars Daugavpils novada komisāram par ebreju kultūras priekšmetiem, brīvmūrnieku ložām, politisko partiju telpām un priekšmetiem [vācu val.], 07.11.1941. *TsDAVO*, 3676-1-128, 72.-74. lp.
- ¹⁰⁰ Dreimane. Cenzūra Latvijas bibliotēkās nacistiskās okupācijas laikā, 74. lpp.
- ¹⁰¹ Štāba ziņojums par situāciju 19.11.1941. [vācu val.], 27.11.1941. *TsDAVO*, 3676-2-2, 1.-21. lp., šeit 4. lp.
- ¹⁰² Austrumzemes reihskomisariāta Propagandas nodaļa Mākslas un kultūras lietu departamentam [vācu val.], 15.12.1941. *LNA-LVVA*, P-946-1-36, 178. lp.
- ¹⁰³ Kultūras un sabiedrisko lietu departaments Preses un literatūras daļai [vācu val.], 16.02.1942. *LNA-LVVA*, P-946-1-38, 35. lp.
- ¹⁰⁴ Antisemitisma institūta darbs. *Tēvija*, 22.01.1942, 3. lpp.
- ¹⁰⁵ Štāba Izvērtēšanas nodaļas vadītāja Brethauera vēstule [vācu val.], 05.06.1942. *TsDAVO*, 3676-1-118, 387. lp.
- ¹⁰⁶ HAGO vadītāja Vundera atbilde uz Izvērtēšanas nodaļas vadītāja Brethauera 05.06.1942. vēstuli [vācu val.], 11.06.1942. *TsDAVO*, 3676-1-118, 380.-382. lp.
- ¹⁰⁷ Štāba Izvērtēšanas nodaļas vadītāja Brethauera atbilde uz HAGO vadītāja Vundera 11.06.1942. vēstuli [vācu val.], 20.06.1942. *TsDAVO*, 3676-1-118, 369.-370. lp.
- ¹⁰⁸ Der Reichskommissar für das Ostland (1943). Verordnung über schädliches Schrifttum. Vom 30. Januar 1943. *Verordnungsblatt des Reichskommissars für das Ostland*, 2, S. 7.
- ¹⁰⁹ HAGO Austrumzemes reihskomisariāta Kultūrpolitikas nodaļai [vācu val.], 16.02.1943. *TsDAVO*, 3676-1-151, 205.-206. lp.
- ¹¹⁰ Līdztekus Austrumzemes reihskomisariāta rīkojumam 30.01.1943. sk. arī: Austrumzemes reihskomisariāta Kultūrpolitikas nodaļa ģenerālkomisāriem

- Rēvelē, Rīgā, Kauņā un Minskā par kaitīgo literatūru [vācu val.], 10.02.1943., 16.02.1943. *TsDAVO*, 3676–1–151, 218. lp.
- ¹¹¹ Vundera atbilde uz Izvērtēšanas nodaļas vadītāja Brethauera 05.06.1942. vēstuli [vācu val.], 11.06.1942. *TsDAVO*, 3676–1–118, 380.–382. lp.
- ¹¹² HAGO pārskats par darbu [vācu val.], 09.08.1943. *TsDAVO*, 3676–1–146, 183.–186. lp., šeit 184. lp.
- ¹¹³ Jāatceras, ka Latvijā iznākusi boļševiku literatūra ierobežotā eksemplāru skaitā tika saglabāta lielākajās zinātniskajās bibliotēkās un bija pētniekiem pieejama.
- ¹¹⁴ David Fishman (2001). *Embers Plundered from the Fire: The Jewish Cultural Treasures*. In: Jonathan Rose (ed.). *The Holocaust and the Book: Destruction and Preservation*. Amherst: University of Massachusetts Press, pp. 66–78, here p. 68.
- ¹¹⁵ Dr. Pola pārskats par ebreju grāmatu apstrādi [vācu val.], 21.03.1942. *TsDAVO*, 3676–1–128, 152. lp.
- ¹¹⁶ Pārskats par HAGO glabāto ebreju grāmatu apstrādi no 1942. gada 25. novembra līdz 4. decembrim [vācu val.], 04.12.1942. *TsDAVO*, 3676–1–145, 5. lp.
- ¹¹⁷ HAGO. Pārņemšanas akts [ietver arī reto grāmatu sarakstu] [vācu val.], 10.08.1943. *TsDAVO*, 3676–1–146, 161.–180. lp.
- ¹¹⁸ AGL ziņojums štāba vadībai par atdotajiem krājumiem 1942. gada janvārī–martā [vācu val.], 20.04.1942. *TsDAVO*, 3676–1–218, 3.–5. lp.
- ¹¹⁹ HAGO akts par 200 retu izdevumu nodošanu kādreizējai Rīgas Vēstures un senatnes pētītāju biedrības bibliotēkai [vācu val.], 10.08.1943. *TsDAVO*, 3676–1–146, 161. lp.
- ¹²⁰ Izglābtās bibeles. *Tēvija*, 02.12.1942., 4. lpp.
- ¹²¹ AGL vadītāja Maijera ziņojums par Novgorodas bibliotēkas apstrādi [vācu val.], 15.10.1942. *TsDAVO*, 3676–1–145, 102.–104. lp.
- ¹²² Zemes bibliotēkas direktors Unāms HAGO vadītājam [vācu val.], 07.07.1942. *TsDAVO*, 3676–1–149, 534. lp.
- ¹²³ Turpat.
- ¹²⁴ Daļa tomēr bija palikusi Zemes bibliotēkā. Sk.: Latvijas PSR Valsts bibliotēkas direktora Artura Ģērmaņa ierakstu dienasgrāmatā par Novgorodas grāmatu atdošanu, 27.03.1945. *Latvijas Nacionālā bibliotēka*, Ģērmaņa rokrakstu personālfonds, RXA 296.
- ¹²⁵ Fon Kruzenstjerna piezīmes par Rozenberga štāba darbību [vācu val.], 06.09.1941. *RA*, EAA.1414.2.122.
- ¹²⁶ Īsi pēc ierašanās Latvijā Špērs vadīja štāba darbinieku komandējumu uz Siguldas jauno pili, jo 1941. gada pirmajā pusē pils bija kļuvusi par padomju varas augstāko amatpersonu atpūtas vietu. Tomēr štāba darbiniekiem nācās konstatēt, ka pils ir priekšzīmīgā stāvoklī, taču komunistiskās literatūras, ja neskaita dažus laikrakstus, tur tikpat kā nav. Sk.: Špēra ziņojums [vācu val.], 11.09.1941. *TsDAVO*, 3676–1–128, 6. lp.

- ¹²⁷ Vienošanās starp Austrumzemes reihskomisariāta Zinātnisko padomi un ERR HAGO par darba organizēšanu boļševisma pētniecībā: projekts [vācu val.], 1943. gads. *TsDAVO*, 3676-1-152, 195.-196. lp.
- ¹²⁸ Haralds Biezais (1986). *Saki tā, kā tas ir*. Linkolna, Nebraska: Gaujas apgāds.
- ¹²⁹ Špēra un fon Kruzenstjerna ziņojums [vācu val.], 06.12.1941. *TsDAVO*, 3676-1-129, 20.-21. lp.
- ¹³⁰ ERR HAGO īpašā ģenealoģijas štāba pārskats par 1942. gadu [vācu val.], 01.02.1943. *TsDAVO*, 3676-1-128, 388.-390. lp., šeit 389. lp.
- ¹³¹ Valsts arhīvu padomnieka Dilfera ziņojums par komandējumu Latgales un Augškurzemes arhīvu apskatei [vācu val.]. *TsDAVO*, 3676-1-136, 131.-142. lp.
- ¹³² Turpat, 141.-142. lp.
- ¹³³ Turpat, 140.-141. lp.
- ¹³⁴ Špēra paskaidrojums Reiha ģenealoģijas pārvaldei, 17.04.1943. *TsDAVO*, 3676-1-128, 400. lp.
- ¹³⁵ Spriežot pēc Špēra ziņojumiem, K. Siliņš bija pārkāpis savas kompetences, pēc pasūtījuma sastādot latviešiem dzimtas kokus viņu āriskās izcelsmes pierādījumam. Turklāt K. Siliņš ierosināja latviešu ģenealoģijas iestādes izveidi, ko Špērs uzskatīja par nevēlamu. Sk.: Špēra un fon Kruzenstjerna pirmais ziņojums ERR vadībai [vācu val.], 09.09.1941. *TsDAVO*, 3676-1-129, 58.-60. lp., šeit 59. lp. Sk. arī: Špēra un fon Kruzenstjerna ceturtais ziņojums ERR vadībai [vācu val.], 30.10.1941. *TsDAVO*, 3676-1-129, 33.-40. lp., šeit 37. lp.
- ¹³⁶ Biezais. *Saki tā, kā tas ir*, 199. lpp.
- ¹³⁷ ERR HAGO īpašā ģenealoģijas štāba pārskats par 1942. gadu [vācu val.], 01.02.1943. *TsDAVO*, 3676-1-128, 390. lp.
- ¹³⁸ Biezais. *Saki tā, kā tas ir*, 181.-182. lpp.
- ¹³⁹ Štāba vadība Austrumzemes reihskomisariāta referentam Dilferam [vācu val.], 06.07.1943. *TsDAVO*, 3676-1-136, 11. lp.
- ¹⁴⁰ Vēsturnieku tikšanās Rīgā [vācu val.], 11.06.-12.06.1943. *TsDAVO*, 3676-1-146, 222.-227. lp., šeit 223.-224. lp.
- ¹⁴¹ Turpat, 224. lp.
- ¹⁴² ERR HAGO štāba vadībai Berlīnē par konfiscētajiem arhīviem [vācu val.], 30.03.1942. *TsDAVO*, 3676-1-118, 444. lp.
- ¹⁴³ Austrumzemes reihskomisariāta referenta Dilfera iesniegums ERR HAGO [vācu val.], 29.01.1942. *TsDAVO*, 3676-1-152, 135. lp.
- ¹⁴⁴ Vēsturnieku tikšanās Rīgā [vācu val.], 11.06.-12.06.1943. *TsDAVO*, 3676-1-146, 224. lp.
- ¹⁴⁵ Gotharda ziņojums vadībai par sarunu ar ģenerālkomisāru [vācu val.]. *TsDAVO*, 3676-1-136, 41.-43. lp., šeit 42.-43. lp. Gothards par Valsts arhīva darbiniekiem bija iesniedzis vairākas sūdzības, paudis savu sašutumu arī mutiski, taču vācu civilpārvalde, t.sk. Dilfers, uz tām nebija pienācīgi reaģējis. Sk.: Gotharda ziņojums par politisko stāvokli kādreizējā Latvijas apgabalā [vācu val.], 25.02.1942. *Barch*, NS 30-152.

- ¹⁴⁶ Štāba ziņojums par situāciju 19.11.1941, [vācu val.], 27.11.1941. *TsDAVO*, 3676-2-2, 1.-21. lp., šeit 13.-14. lp.
- ¹⁴⁷ To apliecina arī arhīva dokumenti, sk.: Pārpuce. *Baltijas kultūras vērtību problēma vācbaltiešu izceļošanas kontekstā*, 93. lpp.
- ¹⁴⁸ Štāba ziņojums par situāciju 19.11.1941. [vācu val.], 27.11.1941. *TsDAVO*, 3676-2-2, 14. lp.
- ¹⁴⁹ Turpat, 12.-13. lp.
- ¹⁵⁰ Vorgeschichtsarbeit im Ostland. *Deutsche Zeitung im Ostland*, 21.09.1943., S. 3.
- ¹⁵¹ Jānis Kalnačs (2005). *Tēlotājas mākslas dzīve nacistiskās Vācijas okupētajā Latvijā: 1941-1945*. Rīga: Neputns.
- ¹⁵² Štāba ziņojums Austrumzemes reihskomisariātam par vāciešiem naidīgiem darbiem no Liepājas muzeja [vācu val.], 18.05.1943. *TsDAVO*, 3676-1-152, 103.-104. lp.
- ¹⁵³ Austrumzemes reihskomisariāta rīkojums par metāla vākšanu ģenerālkomisariātu kultūrpolitikas nodaļām Rēvelē, Rīgā un Kauņā [vācu val.], 28.02.1942. *TsDAVO*, 3676-1-152, 153. lp. Sk. arī: Baznīcu zvanu nodošana Austrumzemes reihskomisariātā [vācu val.], 20.11.1942. *BAArch*, NS 30-152.
- ¹⁵⁴ Wirtschaftspol. Kooperation paziņojums Austrumzemes reihskomisāram par metāla vākšanu Okupēto austrumu ministrijas pārzinātajā teritorijā: noraksts [vācu val.], 09.04.1941. *TsDAVO*, 3676-1-152, 120. lp.
- ¹⁵⁵ Esera ziņojums par Austrumzemes baznīcu zvanu nodošanu [vācu val.], 20.11.1942. *BAArch*, NS 30-152.
- ¹⁵⁶ Jens Hoppe (2016). Dr. Karl Heinz Esser. Selbstverständnis und Tätigkeit eines beim Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg tätigen Kunsthistorikers im besetzten Baltikum. In: Magdalena Bushart, Agnieszka Gašior, Alena Janatková (Hg.). *Kunstgeschichte in den besetzten Gebieten 1939-1945*. Köln; Weimar; Wien: Böhlau, S. 255-274.
- ¹⁵⁷ Pauls Kampe (1930). Latvijas baznīcu zvanu vēsture. *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*, 10, 318. lpp.
- ¹⁵⁸ Esera ziņojums par Austrumzemes baznīcu zvanu nodošanu [vācu val.], 20.11.1942. *BAArch*, NS 30-152.
- ¹⁵⁹ Alfred Rosenberg Diary [vācu val.]. Pieejams: <https://collections.ushmm.org/view/2001.62.14> (skatīts 03.07.2020.).
- ¹⁶⁰ Turpat.
- ¹⁶¹ HAGO ziņojums par reihslitera Rozenberga štāba īpašās komandas darbību SS militāro apmācību zonā Dundagā [vācu val.], 21.09.1943. *TsDAVO*, 3676-1-146, 81.-92. lp., šeit 81. lp.
- ¹⁶² Maijera provizoriskais ziņojums par reihslitera Rozenberga štāba īpašās komandas darbību SS militāro apmācību zonā Dundagā [vācu val.], 18.09.1943. *TsDAVO*, 3676-1-146, 93.-97. lp., šeit 94. lp.
- ¹⁶³ Kopējais militāro mācību laukums, no kura tiktu pārvietoti iedzīvotāji, - 1400 kvadrātkilometri Ziemeļkurzemē. Turpat, 93. lp.

- ¹⁶⁴ HAGO ziņojums par reihisleitera Rozenberga štāba īpašās komandas darbību SS militāro apmācību zonā Dundagā [vācu val.], 21.09.1943. *TsDAVO*, 3676–1–146, 91.–92. lpp.
- ¹⁶⁵ Turpat, 90. lpp.
- ¹⁶⁶ Irisa Priedīte (1998). Kurzemes libieši fotogrāfijās: 1943.–1944. g. rudens. *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, 52 (3), 56.–60. lpp.
- ¹⁶⁷ ERR vadītāja Utikāla rīkojums (A. Rozenberga uzdevumā) par Latvijas un Igaunijas dokumentārā mantojuma izvešanu [vācu val.], 23.08.1944. *BAarch*, NS 30-2.
- ¹⁶⁸ Grimsted. Roads to Ratibor: Library and Archival Plunder by the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg, p. 420.
- ¹⁶⁹ Piemēram, Zemes bibliotēkas darbiniekiem izdevās no aizvešanas paglābt novadpētnieka, pedagoga Johana Kristofa Broces rokrakstu “Dažādu Vidzemes pieminekļu, prospektu, monētu, ģerboņu u.c. krājums” desmit sējumos, kā arī citas kultūrvēsturiski nozīmīgas grāmatas. Sk.: Jana Dreimane (1998). Nacistisko iestāžu politika Nacionālās bibliotēkas fondu jautājumos. *Latvijas Nacionālās bibliotēkas raksti*, Vol. [20], 20.–26. lpp., šeit 23.–24. lpp.
- ¹⁷⁰ Mūsdienās tas noskaidrojams, izmantojot ASV Nacionālā arhīva digitalizētos pārskatus par Padomju Savienībai atdotajām kolekcijām. Vienu no apjomīgākajiem latviešu valodā savos pētījumos par atgūtajām un zudušajām kultūras vērtībām jau izmantojis mākslas vēsturnieks Jānis Kalnačs. Sk.: Kalnačs. “Latvijas izņēmums”: Nacistiskās Vācijas Otrajā pasaules karā evakuētās un ASV karaspēka PSRS 1945. gadā atdotās Latvijas arhīvu un muzeju vērtības, 71.–85. lpp.
- ¹⁷¹ Ziņojums par Liepājas biroja darbības provizorisko noslēgumu [vācu val.], 29.08.1944. *BAarch*, NS 30-186.
- ¹⁷² Jānis Kalnačs (2006). “Tā kā neesmu bibliotekāre”: Latvijas kultūras nosargātās vērtības un Mērijas Grīnbergas, jaunākās, mūžs. *Mākslas Vēsture un Teorija*, 6–7, 77.–89. lpp., šeit 82. lpp.
- ¹⁷³ Ziņojums par Liepājas biroja darbības provizorisko noslēgumu [vācu val.], 29.08.1944. *BAarch*, NS 30-186.
- ¹⁷⁴ Turpat.
- ¹⁷⁵ Zemes bibliotēka. Satura rādītājs kastēm Nr. 1–58, 1944. gada rudens. *LNB*, Reto grāmatu un rokrakstu kolekcija, RXA 164, Nr. 218.
- ¹⁷⁶ Saskaņā ar Kalnača pētījumiem 1945. gada novembrī Latvijā atgriezās 9 vagoni valsts arhīvu vērtību, bet 1946. gada februārī – 11. Sk.: Kalnačs. “Latvijas izņēmums”: Nacistiskās Vācijas Otrajā pasaules karā evakuētās un ASV karaspēka PSRS 1945. gadā atdotās Latvijas arhīvu un muzeju vērtības, 76. lpp. Savukārt vēsturnieka Kārļa Zvirgzdiņa publicēšanai sagatavotajās Rīgas pilsētas vēsturiskā arhīva līdzstrādnieka Rūdolfa Širanta (1910–1985) piezīmēs norādīts, ka 1946. gada februārī atvesti astoņi vagoni. Sk.: Kārlis Zvirgzdiņš (2011). Divas liecības par Latvijas arhīvu likteni Otrā pasaules kara laikā. *Latvijas Arhīvi*, 3, 7.–29. lpp. Pieejams arī: <http://www>.

- arhivi.lv/sitedata/ZURNALS/zurnalu_raksti/7-29.-Zvirgzdins.pdf (skatīts 20.07.2020.).
- ¹⁷⁷ Turpat.
- ¹⁷⁸ Kalnačs. "Tā kā neesmu bibliotekāre", 77. lpp.
- ¹⁷⁹ Livija Blūmfelde (red.) (1973). *Rīgas vēstures un kuģniecības muzejs, 1773–1973*. Rīga: Zvaigzne, 38. lpp.
- ¹⁸⁰ Sk.: "Dokumenti par ASV armijas pārvaldībā nonākušajām un padomju armijai nodotajām Latvijas un Ukrainas kultūras vērtībām" (parakstīts 25.10.1945.). Publicēts: Kalnačs. "Latvijas izņēmums": Nacistiskās Vācijas Otrajā pasaules karā evakuētās un ASV karaspēka PSRS 1945. gadā atdotās Latvijas arhīvu un muzeju vērtības, 80.–85. lpp.
- ¹⁸¹ Ieskats problemātikā: Peter Malina (2011). Die "Sammlung Tanzenberg": "Ein riesiger Berg verschmutzter mit Schnüren verpackter Bücher". Pieejams: http://eprints.rclis.org/17801/1/Schriften_VOeB10_133-154_MALINA.pdf (skatīts 03.10.2020.).
- ¹⁸² Frits Hoogewoud (1992). The Nazi Looting of Books and Its American 'Antithesis'. Selected Pictures from the Offenbach Archival Depot's Photographic History and Its Supplement. *Studia Rosenthaliana*, 26 (1/2), pp. 158–192.
- ¹⁸³ Conference on Jewish Material Claims Against Germany, World Jewish Restitution Organization (2009). Holocaust-Era Judaica and Jewish Cultural Property: A World-Wide Overview. Pieejams: <http://www.claimscon.org/forms/prague/Ju-daica.pdf> (skatīts 03.10.2020.).
- ¹⁸⁴ Saskaņā ar Grimstedas aprēķiniem vismaz puse šī krājuma nebija piederīga Baltkrievijas bibliotēkām. Patricia Kennedy Grimsted (2004). The Road to Minsk for Western "Trophy" Books: Twice Plundered but Not Yet "Home from the War". *Libraries & Culture*, 39 (4), pp. 351–404, here p. 358.

ACTIVITIES OF THE REICHSLEITER ROSENBERG TASKFORCE IN NAZI-OCCUPIED LATVIA IN 1941–1944: IN THE LIGHT OF DIGITIZED HISTORICAL SOURCES

Jana Dreimane

Dr. philol., senior researcher of the National Library of Latvia.

Research interests: censorship, libraries, reading in Latvia during the years of occupations (1940–1990).

The study analyses the activities of the Reichsleiter Rosenberg Taskforce (Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg, ERR) in Latvia during the Nazi occupation in 1941–1944. The ERR was initiated and led by Alfred Rosenberg, the ideological leader of the National Socialist Party. The aim of the organisation,

founded in Paris in July 1940, was to discover and seize the libraries, archives, and art objects of Nazi ideological opponents (Jews, Communists, Freemasons, German political emigrants, etc.) for Nazi research, education, and propaganda work. In fact, its functions were broader: it also identified and registered other important cultural values in the Nazi-occupied territories and organised their transfer to Germany. The ERR also led the withdrawal and elimination of literature and art objects that were undesirable to Nazi ideology. Using the two largest collections of ERR documents, stored in the Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine and the German Federal Archives, which are accessible via online to researchers without restrictions, the role of ERR in the cultural processes of Nazi-occupied Latvia was assessed.

Key words: Nazi occupation, Reichsleiter Rosenberg Taskforce, relocation of cultural values, censorship, Latvian libraries, archives, museums.

Summary

The study analyses the activities of the headquarters subordinated to the ideological leader of the National Socialist Party Alfred Rosenberg (*Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg für die besetzten Gebiete*, ERR) in Latvia in 1941–1944. The mission of this organisation, which had been founded in Paris in July 1940, was to identify and take possession of libraries, archives and art collections of the Nazi's political and ideological 'adversaries' (Jews, Communists, Freemasons, German political emigrants etc.) to serve the Nazi's research, educational and propaganda needs. Using the two largest collections of the documents of ERR (stored in the Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine and the German Federal Archives), which over the last decade have been digitalised and are available online to any researcher without any restrictions, the author has established the role of ERR in the cultural transformations carried out in Latvia during the Nazi occupation. Riga being the administrative centre of the *Reichskommissariat Ostland* (Commissariat for the Occupied Eastern Territories), as many as two structural units of ERR were set up here: *Hauptarbeitsgruppe Ostland* (the Main Working Group for the Occupied Eastern Territories) and *Arbeitsgruppe Lettland* (the Working Group for Latvia). The pooled material resources gave them broader operational capacity than that enjoyed by the working groups for the other occupied eastern territories. In compliance with A. Rosenberg's vision, the main task of the ERR was acquiring books for the academic libraries of the Party's elite university, thus in the first years of its operation in Latvia, the ERR identified and assessed both the public libraries and the book collections of the

liquidated institutions as well as Jews and Communists' private collections. The Communist literature collected in Latvia, especially in Riga, served as the basis for Rosenberg's *Ostbücherei* (Eastern Library), which contained both the most important Bolshevik publications and works about bolshevism in different languages. Furthermore, in Riga there was established one of the depositories of the Eastern Library doublets. The ERR was keenly interested also in the Jewish and Baltic German historical heritage. Since the Jews were placed in the same category as the Bolsheviks, the ERR had a free hand in dealing with their cultural heritage. The collections of Jewish public organisations and individuals were subject to strict censorship: manuscripts, incunabula and rare books were shipped to the first branch of the Party's elite university – *Institut zur Erforschung der Judenfrage* (Institute for Research of the Jewish Question) in Frankfurt am Main – while the rest was thrown out as waste paper.

The valuables stored in archives and museums were also identified and registered in card files, however they were not shipped out of the country in mass scale until the summer of 1944 when due to the approach of the Eastern Front their transfer to 'safer' regions in Germany was started. One of the reasons behind it was that under the war conditions Rosenberg and the civilian administration subordinated to him wanted to secure the loyalty of the Latvian population to the regime. However, ERR was not consistent in its operation. During the 1943 scrap-metal campaign, the ERR supported a 'voluntary' delivery of church bells, although it was aware of the great losses that Latvian churches had suffered during the First World War and knew that the scrap-metal quotas imposed in Latvia were disproportionate compared to Germany.

On the other hand, the ERR did not support the displacement of the Livs living in the coastal areas of the Kurzeme region, which were to become the training grounds of the SS troops (*SS-Seelager*), although initially A. Rosenberg did not object to it. The ERR emphasised that the eviction of the Livs from their historical homeland would bring extinction of the small people and thus urged not to include the Livs' coast (Lielirbe-Kolka) in the training grounds. Being aware of the destructive impact that the displacement would have on the destiny of the local residents, Livs in particular, the ERR together with the staff of Latvia's museums carried out a campaign to identify the cultural monuments in the respective territory as well as to take photographs of the local residents and transfer the archival records and ethnographic items from there to Riga. The materials of the expedition organised by the ERR – the descriptions and photographs of cultural monuments and the reports of the

respective field trips dated to the period from the autumn of 1943 to the summer of 1944 – now present an important source for the research of the Livs' cultural history. The photographs taken by the ERR (more than 200) are also kept in the Baltic Central Library Collection of the National Library of Latvia.

The activities of the ERR in Latvia for the most part are to be assessed negatively because this institution conducted the destruction and plunder of the Jewish cultural heritage as well as a mass scale relocation of the valuables from Latvian libraries, museums and archives in the final phase of the war. Thus, ERR continued the transformation of the system of cultural institutions that had started during the first Soviet occupation. However, in a few fields the ERR facilitated the preservation and even increase of the documentary heritage of Latvia (by concentrating the genealogical documents under one institution and by protecting and documenting the Livs' coast).